

NYELVÉSZETI FÜZETEK.

SZERKESZTI SIMONYI ZSIGMOND.

35.

JELENTÉS-TANULMÁNYOK
AZ ASSZIMILÁCIÓS JELENTÉSVÁLTOZÁSOKRÓL

IRTA

SZOLÁR FERENC

A BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF KOLLÉGIUM TAGJA

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

1906.

Ára egy korona.

TARTALOM.

	Lap
Bevezetés	3
<i>I. Állandó uralkodó jegyű asszimilációs jelentésváltozás.</i>	
1. Tárgynevek asszimilációs jelentésváltozása jegyváltozás nélkül ...	7
A) Testrészek	7
a) Emberi testrészek	7
b) Tisztán állati testrészek	13
c) Növényi testrészek	14
B) Élettelen tárgyak	15
2. Igék jelentésváltozása az uralkodó jegy megmaradásával ...	17
A) Emberi cselekvéseket és állapotokat kifejező igék ...	17
B) Nem emberi cselekvéseket és állapotokat kifejező igék ...	23
<i>II. Változó uralkodó jegyű asszimilációs jelentésváltozás.</i>	
1. Az uralkodó jegyek változása asszociáció befolyása alatt ...	25
A) Jelentésárnyalatok	25
B) Gyökeresebb jegyváltozás	27
a) Főnevek jelentésváltozása	27
b) Tulajdonságnevek	32
c) Igék	34
d) Adverbiumfélék	36
2. Változó uralkodó jegyű jelentésváltozás külső észrevétel befolyása alatt	38
A) Főnevek jelentésváltozása	38
a) Tárgynevek	38
b) Absztraktabb fogalmak	39
c) Rokonságnevek	41
d) Közigazgatásba vágó elnevezések	43
B) Tulajdonságnevek	45
C) Igék	46

NYELVÉSZETI FÜZETEK.

SZERKESZTI SIMONYI ZSIGMOND.

35.

JELENTÉS-TANULMÁNYOK

AZ ASSZIMILÁCIÓS JELENTÉSVÁLTOZÁSOKRÓL

IRTA

SZOLÁR FERENC

A BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF KOLLÉGIUM TAGJA

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

1906.

BEVEZETÉS.

A jelentésváltozásokat többféle szempontból lehet magyarázni. Eddigelé többnyire logikai szempontból magyarázták, azaz szembeállították az eredeti és a megváltozott jelentést s ebből vonták le a következtetéseket, vagyis jobban mondva az eredeti és megváltozott jelentés viszonya szerint osztályozták a jelentésváltozásokat. Ezen a kereten belül is aztán vagy a ragozás, képzés útján megváltozott jelentéseket állították szembe a változatlan szó jelentésével, vagy a változatlanul maradt szó megváltozott jelentését hasonlították össze a tulajdonképenivel. Az előbbi az alaki vagy grammatikai módszer, az utóbbi a szorosabb értelemben vett logikai módszer. Ez utóbbi alapján tárgyalja Paul a jelentésváltozásokat s az eredeti és a megváltozott jelentés viszonya szerint jelentéstágulást, jelentésszűkülést és metonimikus átviteleket különböztet meg. (Prinzipien der Sprachgeschichte.)

Az ilyen logikai módszer adhat ugyan a jelenségekről áttekintést, bár mint látjuk, Paul harmadik csoportjánál már a retorikához kénytelen folyamodni, de maguknak a jelentésváltozásoknak lefolyásáról s azokról az indítékokról, melyek a változásokat eszközklik, kevés felvilágosítást nyújt.

Wundt Vilmos adta meg a módját a lélektani magyarázatnak *Völkerpsychologie*¹ című művének jelentéstani részében. Az ő útmutatásai alapján fogjuk tárgyalni a jelentésváltozások egyik csoportját.

Azok közül a lelki tényezők közül, melyekből a jelentésváltozást meg lehet érteni, legfontosabbak az asszociációk. Az asszociációk kétfélék, egyidejűek (szimultán) és egymásutániak (szukcesszív). Az asszociációk eme két fájának meg-

¹ Ismerteti B. Delbrück: Grundfragen der Sprachforschung. Strassburg. K. J. Trübner. 1901. — Nálunk: Gombocz Zoltán. (NyF. 7.)

felelően, de főképen aszerint, amint a jelentésváltozásokat általános, a nyelvközösség minden tagjában fellépő, vagy szórványos, csak egyes embernél alkalmasszerűen felülről asszociációs feltételek eszközlik, megkülönböztet Wundt szabályos és szórványos jelentésváltozást, vagyis szorosabb értelemben vett átváltozást, amely állandó és lassú folyamat és ugrásszerű átvitelt, amilyen pl. a metafora. A szimultán asszociáció megint kétféle: asszimiláció, mikor egynemű képzetek társulnak, komplikáció, mikor különböző érzékterületekhez tartozó elemek kapcsolódnak egymáshoz.

Az asszimilációs folyamat tehát hasonló lelki alakulatok, képzetek elemei közt történő szimultán asszociáció, ahol egy újonnan a tudatba lépő képzet útján régi képzetek újakkal olvadnak össze. A képzeteket ugyanis mindig alkotó elemekből, egyszerűbb asszociációs folyamatokból összetetteknek kell képzelnünk. Ha most már belép a tudatba egy ilyen képzetekből álló képzet, felidéz régi képzeteket, amelyek szintén képzetekből állanak, ezekből aztán különösen a neki megfelelőket, a vele egyneműeket hívja életre, amelyek aztán az új képzetnek elemeire változtatólag hatnak, míg végre kölcsönös összeolvadás történik. A régebbi benyomásokat asszimiláló, az újakat asszimilált elemeknek hívjuk. (Eisler: Wörterbuch der philosophischen Begriffe.)

Természetesen ezek a folyamatok lejátszódnak akkor is, ha az újonnan appericiált képzet nem külső észrevétel, hanem szó-képzet, szó, mely mindig valami fogalmi tartalom ekvivalense. A szó hallásakor ugyanis mindig felkeltődnek a szónak megfelelő képzetek s ezek éppúgy indukáló hatással vannak régi meglevő képzetekre, mint akár egy külső vagy belső appercepció s a kölcsönös társulás ennél fogva ilyenkor is éppúgy végbemegy.

Általános követelménye tehát az asszimilációs jelentésváltozásnak, hogy egy fogalmi tartalom asszociálásánál egy más hasonló kategóriába tartozó fogalomnak egyező elemei asszimilációs hatást gyakoroljanak az új fogalomra, mire aztán ezekhez az asszimiláló hatású elemekhez a velük erősen asszimilált szó is csatlakozik. A fogalomváltozás tehát mindig együtt jár a jelentésváltozással.

A főtebbiekből láttuk, hogy a fogalmi tartalom képzetlemei egymásra változtatólag hatnak, variálódnak s összeolvadnak. Ha ezt képletben meg akarnók rögzíteni, a szó eredeti fogalmi tartalmát Ax -szel jelölhetnők, ahol x jelölné a határozatlan számú

variálható elemeket. Ennek megfelelőleg aztán, mivel ugyanazon érzékterülethez tartozó fogalmakról van szó, a szó megváltozott fogalmi tartalmát $A_1 x_1$ -el jelölhetjük. Ezek között a változó képzelemek között (xx_1) mindig van egy képzet, mely a szó hallásánál szinte legelőször jön tudatunkba, társai közt uralkodik s a szóval kifejezett képzetnek mintegy egyenértékese; ennek a képzetnek van az asszimilációs jelentésváltozásnál legnagyobb szerepe, azért uralkodó jegynek nevezzük. Legyen a jele δ (dominans). A szóképzetnek, a képzetet takaró szónak jele legyen n (nomen). Az asszimilációs jelentésváltozás egész folyamatát tehát ezzel a képlettel fejezhetjük ki: $n \delta Ax - n \delta A_1 x_1$, vagy, ha a fogalmi tartalom összetettségét s képzelemeinek változhatóságát állandóan érvényesnek s mindig tudvalevőnek mondjuk ki, rövidebben így jelölhetjük: $n \delta A - n \delta A_1$.

Már mondtuk, hogy a δ uralkodó jegynek fontos szerepe van a jelentésváltozásnak ennél a fajtájánál, még pedig azért, mert csaknem ugyanazt fejezi ki, amit a szóképzet. Tudjuk, hogy ez a δ uralkodó jegy egyike az A és A_1 -ben levő képzelemeknek, melyeknek változhatóságát előre föltettük, ami annyit jelent, hogy egyesek közülök változnak, mások közősek maradnak. Megesik tehát, hogy a többi között az uralkodó jegy is megváltozik, míg mások a fogalmi tartalom képzelemei közül változatlanok maradnak. S éppen ennél fogva aztán megkülönböztetünk állandó és változó uralkodó jegyű jelentésváltozást. Az előbbinek képletét láttuk, az utóbbié pedig ahhoz képest ez lesz: $n \delta A - n \delta_1 A_1$.

I. ÁLLANDÓ URALKODÓ JEGYŰ ASSZIMILÁCIÓS JELENTÉSVÁLTOZÁS.

$n \delta A - n \delta A_1$ volt tehát az a formula, amely azt a két fogalmat, melyek mint az asszimilációs jelentésváltozás legegyszerűbb fájának tagjai lépnek föl, szimbolikusan kifejezi. Újra megemlítjük, hogy A és A_1 összefoglaló értékeknek bizonyos elemei közősek lehetnek s azonkívül az elemek kapcsolása módja variálódhatik. Megpróbáljuk az itt végbemenő folyamatot, amennyire lehet, érzékelhetőbbé tenni egy példával. Vegyük ezt a két fogalmat: *állati láb* és *asztalláb*. Helyettesítsük a képletbe a nagyjából megfelelő értékeket:

$\begin{matrix} n & \delta & A \end{matrix}$
 láb, támaszték, állati láb. A néhány képzelete: láb, mely támasztékul szolgál; alul a földdel, felül a testtel érintkezik; 4 van; biztosan áll; stb. — húsból van; mozog, jár; stb., stb.

$\begin{matrix} n & \delta & A_1 \end{matrix}$
 láb, támaszték, asztalláb. A_1 néhány képzelete: támaszték; alul a földdel érintkezik; 4 van; biztosan áll stb. — fából van; nem mozog, nem jár, stb.

Látjuk, hogy A és A_1 képzeletei közt vannak közösek és különbözők. A közösek közül különösen a 'támaszték' uralkodik, az megindítja a képzeletek összeolvadását, amelyek közül az egyneműek jutnak hatalomra, míg a különneműek mint kevésbé fontosak, a tudatban elhomályosulnak s az uralomra jutott asszimiláló képzetekhez csatlakozik a szó is; így lett az asztal támasztékainak neve *asztalláb*.

Mert, »ha valaki egy négy támasztékon álló asztalt megpillant, mindenek előtt egy négy lábú állat jut eszébe s a két képzetből a támaszték és a láb részletképzetei oly módon asszimilálódnak, hogy a nem egyező vonások, mint lényegtelenek, alig lesznek tudatossá«. (Gombocz: NyF. 7:76.) Aki először mondta az *asztallábat* lábnak, a *mák fejét* fejnek, a *trón sátorát* mennyezetnek stb., annak a tudatában azok tényleg *láb, fej és mennyezet* voltak.

Itt tehát nincs szó átvitelről, hanem egyszerű jelentésváltozásról. Úgyszintén az ilyenekben sincs mint: *a vár a hegytetőn áll, a koci meg, a folyó siet*. Csak össze kell hasonlítanunk az ilyen kifejezést, mint *asztalláb*, a *hegy lába* az ilyen fajta metaforával mint *az éj fátyola*, mindjárt észrevesszük a különbséget; az állati láb fogalmáról egy nyelvközösség minden tagja a legközelfekvőbb asszociáció útján eljuthatott az asztalláb, a hegy lába fogalmához, míg az éj fátyola kifejezésről első tekintetre lerí a szórványos jelenség bélyege s könnyen átláthatjuk, hogy csak távolabb fekvő szukcesszív asszociáció vihette végbe az átvitelt, mely már két jelenségnek, a fátyolnak s az éji homálynak, összehasonlítását föltételezi. Az asztallábról csak a mi utólagos gondolkodásunk mondhatja, hogy átvitel, mert a tudat tényleg nem érzi annak, de az éj fátyolánál nem jó tudatunk segítségére önként oly közeli asszociáció még az ilyen közönséges példánál sem, ahol pedig az asszociáció útja egyengetve van, úgyhogy azt még most is átvitelnek fogja fel tudatunk. Ter-

mészetesen aztán az „asztalláb” és az „éj fátyola” között számtalan közbeeső fokozat van, s az asszimilációs jelentésváltozás ezen fajtája és az efajta metafora között nem is lehet biztos határt vonni. Úgy nagyjából azonban mégis mondhatjuk, hogy a nagyon közeleső szemléletből kiinduló jelenségek tartoznak ide, tehát különösen az emberi testrészekre és cselekvésekre vonatkozók. Ezeken kívül azonban persze más tárgyak neveit is átvisszük ilyen egyszerű jelentésváltozással más tárgyra.

1. Tárgynevek asszimilációs jelentésváltozása jegyváltozás nélkül.

A) Testrészek.

Wundt szinte magától érthetőnek tartja, hogy az asszimilációs jelentésváltozás legegyszerűbb fajtát a testrészek szavainak jelentésváltozása teszi, mint amelyek az embernek, állatnak legközelebbi tulajdonai. Ezzel persze nem azt mondjuk, hogy a testrészeket nem használjuk képesen, sőt igen, különösen pedig — mint a Kulcsár Endre egyik a Nyelvőrben (20:7.) levő cikkéből is kitűnik — akkor, ha tulajdonságaikról, cselekvéseikről van szó, míg az asszimilációs jelentésváltozásnál inkább alakjuktól függ jelentésük megváltozása. Az ilyen jelentésváltozások szórványos volta ellen különben leghathatósabb bizonyíték, hogy minden nyelvben otthonosak (A finnt illetőleg vö. NyK. 4:234. Hunfalvy). Szarvas azt mondja, mikor a testrészek szerepéről beszél, hogy a nyelv a szavakat »sajátlagos rendeltetésükön kívül gyakorta más különféle célokra is alkalmazza« (Nyr. 2:439), még pedig takarékosági szempontból. Világosan kiérthető bevezetéséből, hogy a testrészeket is legtöbbször ilyen »oekonomikus« célból használja a nyelv, nem azért, hogy a már meglevő kifejezés mellé még újat is alkosson, hanem, hogy olyan fogalomnak adjon nevet, aminek még neve nincs. S éppen ez is egy különbség a mi jelentésváltozásaink és a metafora között, mert a metaforával kifejezett dolognak rendesen van tulajdonképeni neve, hacsak el nem vezett a metafora név uralomra jutása következtében.

a) *Emberi testrészek.*

agy: A »cerebrum« értelmében szokták használni, pedig »cranium« koponyát jelent (pl. *agyon ütni*). A magyar nép ajkán cerebrum agyvelő (Fialowski: A természetrajz műnyelve Nyr.).

Koponyát, tehát az agyvelő, e fontos rész, tartóját jelenti, s így jelentheti aztán élettelen tárgyaknál is egyes lényeges részek burkolatát, mint: az *ágyú, pisztoly, puska agya*; ilyenek továbbá: *fékagy, kantáragy, kerékagy* (CzF.). — Egyébként mindezen példákban *ágyat* is mondanak, ami még tán közelebb álló észrevételen alapszik.

fej, fő: Némely testrésznek is van feje; *láb, kéz feje*; a finnben még más tagoknak is: *sormen pää* ujjhegy [tkp. ujjnak feje.] *nenän pää* (ornnak feje) orrnak hegye (Budenz-Album 82. Szinnyei). A lábfejnek megfelelően van a *cipőnek, csizmának* is feje. Azonkívül még számtalan élettelen tárgynak tulajdonítunk fejet: *gyűrű feje, szeg feje, bot, tör feje* (Winklc.). Rettenetes karral csapa *kardja fejéhez* (Debreczeni: Kióvi cs.). A finnben hasonló: *veitsen-pää* kés nyele, *miekan-pää* kardmarkolat (Bud. Alb. 82). *Orsó, zárvárfő, ekefő, ágy-, asztalfő, kormányfő, oszlopfő, kútfő, kikötőhely feje*. Pl. Mennyetec el az *utaknac fejeire* (MA: Bibl. IV. 23). A kútfőhöz csatlakozik a *vízfő*; az *örvényeknek fejei* (MA: Bibl. I. 7). (Vö. finnben »zuhatag nyaka« Hunfalvy NyK. IV. 234.) és az ilyen helynevek: *Ad caput voraginis, quod dicitur Churchuseu* 1086 (Wenzel I. 31). *Fluvius Isuafey* 1272. (ZichyC. I. 30), *Fluvius vkurfeu* 1319 (164). A budai *Disznófő* forrás, ahová vaddisznók jártak inni. *Arukfee* (helynév) 1055. Ezekben a példákban *fő* már *forrást, kezdetet* is jelent, de még nem távolodott el nagyon a szemlélettől. A halmoknak, hegyeknek, általában emelkedéseknek is tulajdonítanak fejet, ahol a *fej tetőt* jelent. (Vogulban is *pors-tawep puñkët* egy szemét csomó tetején [tkp. fején]. (Munk.: Vog. népk. gyűjt IV. 179.) Erre vallanak a következő helynevek is: *Vallis, quae Vlnozofey nuncupatur*. 1257 Knauz. *Ayfeý* [hegy Abaujban] 1255 (Jermeý). — A növények közül a *gabonának* (vö. fejedzik a búza), *máknak, hagymának, salátának, káposztának* stb. van *feje*. — Aztán persze metaforikusan is sok minden jut fejhez; a sok közül pl. *bőjtő, hétő* (A finnben meg éppen a végét jelenti a hétnek a fő szó: *viikon päästä* egy hét múlva [mintegy egy hétnek túlsó végéből] (Bud. Alb. 82. Szinnyei).

homlok: *hegynek homloka vagy tsütsa*: supercilium montis. PPBl. *sírkő homloka* (CzF.), a ház, épület *homloka*, homlokzata vagy homlokfala.

szem: Jelentésváltozásainál szintén az alak játszott a főszerepet: *szőlő-, egres- ribiszkeszem; egy szem szilva, cseresznye, kökény, meggy, láncszem, gyöngyszem*. De míg ezeknél nagyjából

a nagyság és fényesség is megvolt, mint a szemmel közös uralkodó jegy, addig a következőkben már az előbbiekkal szemben jegyváltozás történt s így lett aztán a szem jelentése annyi mint a német általánosított *Korn* pl. *gabona-, buza-, rozs-, árpa-, zab-, kukorica-, bab-, borsó-, lencse-, mák-, por-, homok-szem*. Ezek különben alakilag is kezdenek elkülönülni, mondják már, hogy a *buza szemje* (Vö. Lehr Toldi III. 2).

száj: *Edény szája, hordó szája, szoros szájú kobak* (Csúzi: Tromb 741), *kemence, katlan, kályha, kémény, koporsó szája* (JordC. 619; Kár: Bibl. III. 30.), *ágyú, mészár szája. Barlang, vagy ahogy régen hívták kőlyuk szája* (MA: Bibl. I. 202), *völgy, kút szája* (MA: Bibl.). Nyitva a *sir szája* (A hamis tanú). A *pince-száj* még szűkebb volt, mint befelé a torkolat (Vörösm. VI. 379. A kecskebőr). Ezeken kívül még a ruhaujjnak is van szája, pl. *borjúszájú ing*. Ilyenek még: *erszény, dohányzacskó szája*. A *zsák szájáról* szól ez a közmondás: Szájon kaplak, mint tót a lisztes zsákot. *Falu szája* már metafora.

ajka különösen edényeknek van: A *pohárnak ajaka*: labium calicis (Kár: Bibl. III. 4. előbb). Mézzel kenők a *csésze ajkait* (Arany Tasso ford.).

nyelv: *harang, síp, mérték nyelve*. Mértékre a kalmár javait emelvén Ott ül az igazság rúdja közép nyelvén (Ar. Buda h. 13. l. MK.). *Csat nyelve, békó nyelve* (azon rúgós tollú vas, mellyel bezárják a békót, mikor felvesik CzF.). *Cipő nyelve*; *lángnyelv*; *földnyelv*.

fog: *fogas, fogaskerék, borona, gereblye, fésű foga, lajtorja foga* vagy *foka*. Innen gereblyét, villát, vasboronát *fogazni* (CzF.). *Fűrész foga*. Ehhez feltűnően hasonlítanak némely növények fűrészkes levelei, ilyen a *fogasfű, fogas rezed*a. A *farkasfog* nevű növény már a szórványos elnevezések közé tartozik. — Az *idő foga, fogas nap, szellő* — már metaforák, ahol a fog cselekvése a tertium comparationis.

fül: *korsó, kanna, kancsó, dézsa, sajtár, fazék füle*; *tü, fülbevaló füle*; *füles tallér, fületlen gomb*. *Cipő, csizma, sárkány füle, könyv lapjának füle*. A felhozott összes példákból láthatjuk, hogy a fülnek uralkodó jegye, nagyobb testtömegből való kiállása, mindenütt megmaradt.

orr: *hegy, sziget orra*; *hajó, szán orra*. Továbbá a *fúvónak vége* v. *orra* PPB. A *rúd orrában* vettetnek a szűgyelő hámról alá függő nyaklóc (Com.: Jan. 87). A *toll, penna orra*. A *vogul-*

ban az ajtónak is van orra: *āwi-nól* ajtófélfá (Munk.: Vog. népk. gyűjt. IV. 149). Az elnevezés közvetlenségét kitűnően mutatják: *csizma, cipő, papucs orra*.

nyak: *hegy nyaka* PPBl. az *völgyeknec* hailot *nyakai* (Pécsi: Ágost. 13); *hegedű nyaka*; *korsó, palack nyaka*; *nyakas körte, tök* (kül. lopótök) *nyaka*.

hát: *Szék, ülés, pamlag háta*. Ide tartoznak az ilyen kifejezések: *Szekrény, kazal, asztag, ház háta* mögé bujni. *Kocsi hátán* hordani valamit. A szekeret *háttal betolni* a színbe. *Lapát hátával* méri a borsót (CzF.). A hátnak a jellemző képze a testhez viszonyítva a kiterjedtség, azért alkalmazzuk vizek, szárazföldek kiterjedt fölszínére is: A róna, hol fényes, fehér *háttal* kóvályog az *ér* (Arany: Kat. 3, 290). . . hajóban ülni, melyet három erős török úgy visz a *habok hátán* mint a nyíl (Mikes: TL. XIX. 33 alúl). *Tenger háta*. Továbbá szárazföldre alkalmazva: *földhát, erdőhát, hegyhát, árokhát*, melyek vidékek elnevezésére is szolgálnak, pl. *Erdeuhát* 1251 (Wenzel VII. 330). *Arukhat* 1250 (u. o. VII. 215) és 1394 (ZichyC. IV. 568), továbbá *Tiszahát, Cserhát*.

gerinc: *hegy-, templom-, háztető-, hajó-, kazalgerinc*.

derék: Melich szerint szlovénből v. tótból (Szl. jsznc 98.). *Faderék, oszlopperék, ágyderék, kocsi dereka, szekérderek, hajóderék, fegyverderék*. A következő példák már távolabb állnak a szemlélet-től: az *egyház dereka* (VirgC. 63), *faludereka, a sereg dereka*, míg ebben a példában »Az isten giakorta az *nepnek* szinet és *derekat* az fogságra vitette.« (Fel: Tan. 460) már egészen megváltozott a szó uralkodó jegye s azt jelenti, hogy *java*. Még jobban megváltozott s már az átvitelekkel érintkezik a derék jelentése ezekben: Tanachot vehetünk a *zent Irasnak derekából* (ÉrdyC. 22). Az leueleket esmet be kywanya, azoknak az derekát ky jelentween (RMNy. II. 151). *Tél, nyár dereka* már metaforák.

far: *kocsi, szán, hajó fara*. Nem messze az öreg *templom faránál* öntődött ki (Szal: Krón. 35). A harmadik [*piac Kolozsvárott*] Tordára megy *farra* (Thaly: Adal. II. 122).

oldal: A hegynek ez a testrésze is megvan, pl. Bebúnám én a *hegy oldalába*, hol az aranypor terem (Vör. VI. 367. A kecskebőr). *Kazal, asztag oldala*; *templom, ház, ágy, ajtó, kályha, hajó, szekér oldala*; *vendégoldal*; *hordó, fazék oldala*.

borda szavunk jelenti 1. szövőszék bordáját, 2. costa-t, oldalcsontot. A szláv *brdo* csak szövőszéki bordát jelent s ebből

Halász Ignác azt következteti (Nyr. 22:194), hogy az a jelentés a szlávból való, a 'costa' jelentésű pedig egy külön finnugor csontot jelentő szó, mert arra nem igen van eset, hogy élettelen tárgy nevéből legyen testrész, míg fordítva igen gyakori, mint ennél a szónál is a testrész borda révén van a *hajónak bordája*.

has: Ez *ozlopnak* kariay ezüstből való *hasa* es farčoka ercből (BécsiC. 122). *Hegedű hasa. Hordó, fazék, korsó, palack hasa; csiga hasa.*

láb: *faláb*, azután *álló láb* és *köláb*, amelyek a régi nyelvben oszlopot jelentettek, mert az oszlop a szláv *stlp*-ből való. *Lábas lába, lábatlan pohár* PPBl. *lábos csésze* (MonTME. V. 240); *hegedűláb, húrláb; asztal, szék, ágy, szekrény, pad s egyéb bútorok lába; harangláb, hídláb, lajtorja lába; hegy, asztag lába.* — Azonkívül *láb*on áll a *gabona*, a *vetés* is. A hegylábhoz közel áll az ilyen: Hosszút gyalogolva elértek egy *erdő lábához* (Ar. Elv. alk. 4, 24), mert az erdő rendszeren a hegy lábán van, de mindinkább elveszti uralmát a támaszték képze, mikor már sík területek alsó részére alkalmazzuk pl. *Földje lábán* arab vándor megy át (Tompá: Héber leg.). *Szőlő lábán* termett gyümölcs (CzF.). Medve-talpfű elég terem a *szőlők lábájában* (Lipp: Pkert II. 219). Árva gólya áll magában Egy *teleknek* a *lábájában* (Ar. A rab gólya). Majd midőn meglátta a *telek lábájában* ülni öccsét Miklóst... (Ar. Toldi III. 2) Ehhez a helyhez Lehr azt a megjegyzést teszi, hogy a 'j' a figurális értelem kifejezője, mert ahol igazi lábról van szó, ott mindig 'lába' van. Mi még itt csak változó uralkodó jegyű jelentésváltozást látunk, amennyiben a láb régi *támaszték* uralkodó jegye *alsó rész*-szé változott s a jelentés változását úgy látszik már kezdi követni az alakelkülönülés is.

sarok: Ennek a testrésznek a szerepe az összekötő kapocs jelentésváltozásainál ezekben: *ajtó, kapu, ablak sarka*, amin fordulnak. Máskor meg az a jellemző képze, hogy szögletet alkot, irányítja az asszociációt pl. *könyv, szelence, szoba sarka*.

talp: Azon alap, melyen az állati és egyéb testek állanak. *Oszlop-, eke-, ház-, szarutalp* (a háztetőzetben falakra fektetett gerendák, melyekbe a szarufákat eresztik CzF.), *kerék, szán talpa*. Ez utóbbi a vogulban lábas szán *lajlèn šun* KL. IV. 88. A *hajónak* is van *talpa*, az oldalak nélkül való hajót pedig éppenséggel *talp*nak hívják.

boka: Ez *ozlopnac* feie arañbol vala *bokay* kedeg vasak (BécsiC. 122).

kar: a *szék karja*, *pad karja*, *karszék*, *karosszék*, *karos qyertyatartó*, *csillár*; a *mérleg karja*.

kéz: Sajátságos, hogy kezet nem igen tulajdonítunk élettelen tárgyakknak. Ennek okát abban látom, hogy a kéznek minden testrészek fölött különösen uralkodó jegye a cselekvés, azért inkább az ilyen metaforában szerepel, mint a *sors keze*. Közeli szemléleten alapuló átvitele a kéznek pl. a vugul *xǫtěl-kāt* nap-sugár, tkp. *nap-kéz*, (Munk.: Vog. népk. gyűjt. II. köt. vége). Egészen ide tartozik a szláv *ručka*, mely óramutatót jelent.

ujj: *kabát*, *nadrág*, *ing ujj*, *keztüujj*. Rózsaujjú hajnal már metafora s azon a szemléleten alapszik, hogy a sugarak ujjak módjára ágaznak szét.

torok: *Szoros torkú korsó*, *lopó*, *üveg* (Nom 30). *Ágyú torka*. *Kürtő*, *kémény torka* (Vö. Vog. *kür-tur* kemence-kémény [tkp.-torok] Munkácsi: Vog. népk. gyűjt. IV. 175). A *lepcsőtorkokban* fönnakadtam (Vajda János II. 10). A *barlang torkolatja* szűk (Vörösm. VI. 369. A kecskebőr). *Bányatorok*. Más-féle embereket látok ott a szoros *útszának a torkán* (Gal: NU 351). De Imre tovább megy és az *utca torkán* Úgy rémlik utána lopódzott valaki (Ar. Első lopás 3. 349). A magyar hajdú a *havas torkokat* mind feljárja vala (ErdTörtAd. I. 86). Elküldtem itt a *Vadasván torkában* az ingenirt meglátni (Bercs. Lev. 551). Amint van *hegytorok* és *völgytorok*, úgy van a *folyónak is torka*, *torkolata* (mert torkollik): Rákóci tábort út a *Garam-torokban* (Esztergom megv.). A német most egy vén, kopott békavárban vette magát az *Duna és Vág torkolatban* (Bercs. Lev. 504).

gége: *érgége*: *arteria pulsader C*. A levegő ég a *tüdőnek gegetskikbe* megyen (A Csere: Enc. 147). A kovácsok munkájokhoz serénységgel fognak, a *fúvó gégeje* körül szít ez tüzet, pemete bottyával az hint reá vizet (GyöngyD: KJ. 425). — Kissé szokatlan jelenségek talán, de megmutatják nekünk, hogy megy az ilyen közeli szemléleten alapuló jelentésváltozás végbe a nyelv-közösség egyes tagjainál. Csak egy tekintet a felhozott példákra s mindjárt érezzük, hogy ezek az elnevezések önkéntelenek.

gyomor: Christus harmad napig marada az *földnek gyomrába* (Tel: Evang. II. 9). Az *földnek gyomrában* beenyeszik es szívárkodik (Lép: PTük. III. 49). A gyomornak uralkodó jegye az üregesség.

szív: harang szíve. A föld szíve már a föld belsejét jelenti. A vog. *šim* is legtöbbször belsőt jelent.

bél: gyertyabél, lámpabél, ahol a bél nem annyira belsőt, mint bélalakú valamit jelent.

ér: levelek, fák erei; hegyekben levő erek; ezüst ér. A föld alatt levő nedves erekből kibuzgó kútfejek. (Com: Jan. 12.) Ér (rivus).

ín: Inaknak nevezzük az uborkafélék indáit, a hüvelyes vetemények kúszó száracskaít s a földbe elültetett magok csíraszálait is. (Vö. Radv: Csal. III. 53., CzF., A Csere: Enc. 283; Ball., Born: pred. 458.)

b) *Tisztán állati testrészek.*

búb: A madár fején feldudorodó dísz. Innen van azután az emberi fej búbja, kalap, főkötő búbja, búbos kemence, torony búbja.

taraj, taré: Első sorban a kakasnak, gyíknak van taréja, de van aztán a sarkantyúnak, sisaknak, koronának, várfalnak, hegynek is. Egyes ruhaneműeknek divatos díszét is így nevezték a régiek: A menyecskék akkor is majd így jártak, mint most, de nem vala annyi taré, hanem tisztességes fátyol volt az fejeken. (Mon. Írók XI. 343.) Fekete sereged, ki ül cathedrában, négy tarajú sapkát nyomván homlokában. (Orczy: KöltH. 55.) Rövid rojt volt körül felvarrva rája, Melyben ki volt vonyva inaének tarája. (Gvad: FNot. 50.)

szarv: csiga szarva; ágas, kazal szarvai, ekeszarv, szarufa.

toll: A nyíl tolla. Röpülő nyila egész tolláig megyen oldalába. (GyöngyD: Cup. 603.) Hét tollú buzogány, két tollú dárda, alabárd: bipennis. PPBl. A melly tollas botot kezében hordozott, aval úti főbe Troilust. (Hall: HHist. III. 140.) Meghajtani, megörbíteni a kulcs tollát. (CzF.)

szárny: Uralkodó jegy a nagyobb tömeghez tartozóság. Köpenyeg, függöny, vitorla szárnya; szélmalom, ajtó, ablak, kapu, épület szárnya. A gátnak mindkét szárnya vízbe nyúlik. (Cz. F.) A hadsereg jobb és bal szárnya. Szélszárnyán rohanva, már kép, ahol a cselekvés játssza a főszerepet.

fark: sárkány, üstökös farka; frakk farka. Páva-hosszan eresztteni a ruhafarkot kevélység. (Fal: NE. 85 és TÉ. 778.) Szoknya farka. Sok piros viganó mint repíte farkkal. (Ar. Nagyid. eig.) Ezekben a példákban az alak volt az uralkodó, a követke-

zökben inkább a fark hátul való helyzete: *szekérfarka*; *heghfark*, *beerczfark*. (RMNy. II. 310.) Nyargalva mentem ki a *falufarkára*. (Gvad: FNot. 3.) Innen aztán az ilyesfajta kifejezések: Silva, quae *Beregfork* vocatur 1270 (Cod. Patr. VI. 171.) Merészebb már: *farsang farka*, még merészebb: beszédjének se füle, se farka. Ez már átvitel.

hús: (Ezt is itt hozhatjuk fel, mert mégis inkább állatok húsról szoktunk beszélni, mint emberi húsról.) Jellemzője a csont és bőrrészekkel szemben puhasága és élvezhetősége, ezért aztán egész könnyen változhatott jelentése úgy, hogy gyümölcsök húsát is jelentse, pl. *dinnye*, *barack*, *szilva*, *alma*, *körte húsa*; *húsos meggy*, *cseresznye*; *citrom*, *narancs*, *datolya húsa*. A *cserfa makkjának húsát* hártya fedi be. (A Csere: Enc. 231.)

c) Növényi testrészek.

ág: A fánál nemcsak a törzsnek, hanem a *gyökérnek* is vannak *ágai*. A szarvasok *szarvai* is *ágasak*. Ágairól kapta nevét az *ágas*, *kútágas*, *házágas*. Beszélünk a *kereszt ágairól*, *háromágú villáról*, *kétágú kapáról*, *gyertyatartóról*, *korbácsról*. A *folyók* is *elágaznak* s innen vannak az ilyen elnevezések: *Ágduna* (1210. Cod. Dipl. III. 2. 473.) *Sebusag* (1252 Cod. Patr. VI. 73.). *Eleuag aqua*, *Megeag* (1270 uo. I. 49.). A *nemzetségeknek* is vannak *ágai*, de ezek már csak a családfa rajzán érzékelhetők, azért ezek már a metaforába mennek át.

gyökér: *Hegynek gyökere*, *nyelv*, *szív*, *köröm gyökere*.

bimbó: Olasz: kis gyermek, átv. ért. olyas valami, ami kezdődőben van. Nálunk: csomó vagy gombalakú fakadás a növényeken, mely a virágok vagy levelek csíráit rejti magában, s melyből azok kifejlődnek. (CzF.) *Gemma C. germen, bacca. MA.* Van azután *szembimbó*, *csecsbimbó*.

alma: *paradicsomalma*, *narancsalma*. A Bankó leányának ismeretes két almája már szórványosabb jelenség s tudatos összehasonlítást feltételez. (Metafora.)

hagymá-nak különösen a *vöröshagymát* s annak gumóját hívják a köznyelvben, de van aztán a *tulipánnak*, *jácintnak*, *liliomnak* is *hagymája*.

B) Élettelen tárgyak nevei mennek át más tárgyakra az uralkodó jegy megváltozása nélkül jelentésváltozás útján.

ágy: Az ágy befoglaló képessége a jegy a következőknél: *ágyú, mozsár, puska, pisztoly ágya* v. *ágya*. *Folyóknak* medre v. *ágya*. Jaj, de a *forrásnak* kiszáradt az *ágya*. (Toldi.) Inkább a megvetett, elegyengetett ágyra vonatkoznak ezek: Hat, hét kereszt *búzából* vetett *ágy*. Egy nap alatt két *ágyat* elnyomtatni. Ahol is ágy nyomtatás végett szérűre kitergetett gabona összvege. (CzF.) Ide sorozhatjuk a *kerti-ágyakat* v. *ágyásokat* is.

buzogány: A *káka buzogánya*. Egyes tájszólásokban az egész buzogányos kákát csak *buzogánynak* hívják. (MTsz.) *Buzogányfű* vizek körül tenyésző széleslevelű fű, melynek buzogányhoz hasonló bugája van. *Buzogánykörte, nyakas körte, torzsatlan körte*, a Duna mellékén.

csap: *nyelvcsap*.

dob: *fül dobja, dob* az órában az a hengeralakú készülék is, amelyben a rugó van. (CzF.)

fal: *gödör, tárna, akna, hordó, edény, üveg, koponya fala*.

fészek: *kalap, gyűrű fészke; malomkö fészke*. A növény kivájt része, melyben a virágszirmok vannak. A hajósok nyelvén 1. rovátka, kivájt mélyedés, mely a köteleknek irányítóul szolgál, 2. nyom, melyet a megfeneklett hajó hagy maga után. *Bányafészek* azon nagyobb terjedelmű ércvegyületsomók, melyek a hegységben rendetlenül, elszórva jönnek elő. (Ball.) A tokozódó bőrbetegségek is fészkesek, pl. *fészkes fene*.

gyöngy: Amint török rokonai mutatják, *gemma* a tulajdonképeni jelentése, ugyanis: csag. *jinžü*, perle; ujj. *jinžü, jönžü*; oszm. *inži*; kún *ingču* *gemma*. (Kunos Nyr. 13:368). Jelent aztán *fagyöngyöt* (*viscum*) is: *tölgyfa gyöngye, szőlő gyöngye*. A legkönnyebb asszociáció folytán aztán átment még a folyadékokban levő levegőbuborékokra is; pl. Fölfelé megy *borban a gyöngy*, jól teszi. (Fóti dal.)

halom: Általában az egyenes földszínen többé-kevésbbé feldomboruló testtömeg: *kő-, pénz-, dinnye-, káposztahalom*. (CzF.) *Kéblének* *halmai*.

hegy: Az uralkodó jegy a hegy hegyes volta. *Fák, torony, kard, csáklya, dárda, szigony, kés, tű, ostor hegye; orr, fül, nyelv, ujjak hegye*.

bérc: hegycsúcs. Innen aztán: Bérce hathatósan őklel kopjájának. (Thaly Ad. I. 182.)

hajó: templom hajója, szórványosabb jelenség.

ház: csigaház, gyöngyház, a gyöngycsigák lakóhelye, teknője, melynek belseje síma, fényes és különféle színeket játszik. (CzF.) *Gombházról* azt is lehetne hinni, hogy a gyöngyház analógiájára való összetétel, mivel igen sok gomb készül gyöngyházból, pedig az 'nyílással ellátott zsinórmű vagy posztószalag a ruhának egyik oldalára varrva, melybe a túlsó oldalon a megfelelő gombot beleillesztik' (CzF.), amint a következő példákban is kitetszik: Selyemgombokat, ahhoz *gombházakat* köttetni kár. (ÖtvMest. 44. vsz. TörtT² III. 189.) S ha a kis rendszalag nem volna *gombházában* stb. (Eötv. Karth. III. 44.)

kalap: gomba, lámpa kalapja.

kanál: kanalas gém.

lánc: hegylánc. Inkább a kapcsolatra, mint az alakra vonatkozik.

mennyezet: A megfelelő mennyboltozatnál emberi építmény van tulajdonítva a mennynek, más példákban meg ez az optikai dolog tulajdona emberi alkotásoknak: pl. Egyháznak mennyezety (DomC. 227), melyre különösen ráillik, amint a következő példa is mutatja: Sok szép szikrázó csillagokkal ragyog, mint annyi gyémántokkal tűzött *mennyezet* (Pázm: Préd. 747.). Az ég *mennyezeti* beszéllic (MA: Bibl. V. 9.), ebből a helyből következtethetjük, hogy nem nagyon érezték már benne a *mennyet*. *Szoba, nyoszolya, ágy, trón mennyezete*; németben is *Tronhimmel, Himmelbett*, olaszban *cielo della bocca* szájmennyezet, szájpadrás.

örv: Gyűrű vagy karikaféle nyakkerítő (CzF.) *Örvös galamb*, palumbes torquata (Major: Szót. 344), *örvös rigó, kígyó*. Más ruhadarabbal is felruházzuk a galambot, van t. i. *gatyás galamb* is. *olló: rák és skorpió ollója.*

padlás: szájpadrás.

sátor: kémény, kerítés sátora, lombsátor. A mennynek nemcsak boltozata, hanem sátora is van. Zöld az erdők lombja bátor, Fénylik este a *mennysátor* (Arany: Kies ősz.).

tányér: A nap, hold tányérja; a magyar nadrág tányérja, azaz ülepe (CzF.).

teknő: a hajó, béka teknője. Így hívják még a folyó medrét is, vadászok pedig a vaddisznónyáj heverő v. fekvőhelyét (CzF.).

tok: elsősorban úgy látszik természetes hüvelyt jelent, innen van eszed tokja; aztán mesterséges tok is: nyíl-, óra-, puská-, könyvtok.

tükör: drágakő, víz, szem tükre.

tülek: Eredetileg szarvat jelent, aztán jegyváltozás nélkül kürtöt, amelyen tülkölnek.

*

A tárgyalás folyamán célunknak megfelelően mindig úgy igyekeztünk példáinkat csoportosítani, hogy mintegy érzékeltessük a legegyszerűbb jelentésváltozásoktól a metaforához való átmene- tet. Kezdtük a szemlélet tekintetében legközelebb álló példával s végeztük legtöbbször határozott metaforával. Amint láttuk, közben még elég fokozat volt rendesen, ami legjobban bizonyít amellet, hogy az efajta jelentésváltozásokat nem szabad metaforáknak tartanunk. Amíg érzékelhető az illető dolog és olyan- nak látjuk, mint azt, aminek nevét viseli, addig nem metafora. A metaforát rendesen emlékezetképekből reflexzió útján alkotja meg a fantázia. Az ilyen jelentésváltozásokat általános lelki okok viszik végbe az egész nyelvközösség minden tagjában szinte észre- vétlenül, míg a metafora az appercepcióknak csak adott alkalom- mal fellépő egyéni, szórványos feltételeiből ered és csak akkor megy át az egyetemes nyelvtudatba, ha nagyon közel álló szem- léleten alapszik s úgyszólván mindenkinek önként kínálkozik. Ezek lesznek a nyelvbéli metaforák, míg a merészebbek a költői vagy egyéni metaforák, melyek közül egyesek bizonyos körülmények között szintén bejuthatnak a nyelv egye- temébe.

2. Igék jelentésváltozása az uralkodó jegy megmaradásával.

4) Emberi cselekvéseket és állapotokat kifejező igék.

Rendesen meg s z e m é l y e s í t é s n e k (perszonifikáció) szok- tuk nevezni azt a jelenséget, mikor emberi cselekvésekkel, álla- potokkal ruházunk fel élettelen tárgyakat. Wundt megkisebbíti a perszonifikációk körét, kiveszi közülök mindazokat a változások- kat, melyeket a tudat nem érez átvitelnek, melyek mintegy önként kínálkoznak, melyekben tehát a cselekvést valóban ugyan- annak fogjuk fel. Természetesen itt még nehezebb a határt meg- szabni, mint a testrészek jelentésváltozása és a metafora közt, de egy odavetett vonással a példáknál igyekezni fogunk rámutatni legalább.

él: Élő virág. Gazda eresz alól gyönyörködve nézi, hogyan *élednek föl* ellankadt *vetési* (Vajda Ján: Béla királyi II. 239.).

Élednek az ültetett fűzkarók. Esőben hamar élednek a lebujtott virágok. Ez a fa nem él (CzF.). Élő víz, élő kút.

hal: A fa is meghal, kihál a növényzet. Holt Duna, eleven-, holt szén; ez utóbbiak már jegyváltozással.

áll: Elsősorban tebát az áll, aminek lábat is tulajdonítunk. Szegletben áll az asztal s emellett állnak a székek. A szobában ágy s több szekrény áll (CzF.). Ez (a ház).... ollian képpen csináltatott.... amint az külső lábon álló.... tornac vagy torony (Mel: Sám. 276.). Lábakon álló fahidac. (Com: Jan 91.) Az álló képet az oszlopra helyhezteti (168.). Az oszlop is áll. Az épületek pl. a vár áll, a templom nem áll egy sorban a házakkal. (CzF.) Füstös vityilló áll tehát vagy ül, guggol, kuporog. Arany ezzel a fokozással mind jobban belemegy a személyesítésbe. Lábbon áll a vetés, gabona. Továbbá a testrészek is állnak: Légenec vezteg allo kezeid, vezteg allo zemekel (VitkC. 66.). Szájja felett állott horgas orra mint bólt (Gvad: Pösty. füröd. 35.). Fejem fen áltáig lesznek én veletek (Zrinyi I.86.). A középső uj kiáll (Com: Ján. 50.). Kiülő, kiálló domborodott szemek (SzD: MVir. 885.). Sírólag áll a szája (PPBl.). Görbén áll a lába. A test állásához képest a ruha is jól vagy rosszul áll. A természet egyes jelenségei is állnak: pl. a fák. Szikla, szikla, büszke szikla! Minek állsz te, mire vársz még? (Vajda J. I. 92.). Itt a költő nem az igével, inkább a megszólítással személyesít. Kewrewl allo hegyek (EhrC. 49.). A következő példák fokozatosan mennek át a személyesítésbe: Egy vesztég álló csendesz tó (Pázm. Kal. 134.). Megáll a szél. A nap vesztég állott az Jozuénac könyörgésére. Esőre álló ég (PPBl.). Megalla az dőgh halál (DebrC. 139.). Megalla az wezedelem (KeszthC. 289.). A bynnek zyleteese chak az akaraton aal (ÉrdyC. 122b. 606b.).

ül: kiülő gög (gége) (Fal: NE.). Künn ülő szemek (PPBl.). Künn ülő fogú (PPBl.), mélyen benn ülő szemek. Elejét vegye az artzra gyalázó himlőknek, le-igyenítse a ki-ülő fakadekokat (Fal.: MA. 155.). Vas por szennye űlte hizott pofájokat (Gyöngy: KI. 50.). A malom kő a tenger feneken űl (Mel: SzJán. 456.). A hajó ül (zátonyba akadt). A hajó leült a víz fenekére. (CzF.) Füstös vityilló áll tehát vagy ül (Arany). Mogorván ül az ősi vár (Ar. Kat. 3:287.). Meli vagion sionnak hegie közet, kin wl a Jerusalemnak városa, és az olay hegie közet, kin wlh betfagie nevű faluwh (VeszprC. 68.). Kőd ül a hegyen. Átok ül rajtunk, — már kép.

jár: A vonatok járnak. A garat, a garat üresen jár (Népd.).

Az asztal *fiókja* ki-be jár. Jár az óra, vkinek *nyelve*, *szája*. A merre a fényes *nap jár*, nem lesz olyan boldog egy pár (Népd.). Kaszás *csillag jár* az égen. (Népd.) Az több *planetaknak* az őte az föld alatt jár (KDebr. 1619. D.). *Szél* a sivatagot nem egyedül járja. Az a *felleg*, mely a mezőt, a völgyalapályt egy perc előtt sötét homlokkal járta be (Ar. Kat. 3:289.). Rossz *idők járnak*, gonosz *hír* szárnyon jár — már perszonifikációk.

jön: Vigyázz, ha *jön a vonat*. *Jön az árvíz* (Pet.). Vándor-*felhők jönnek*, *mennek* (Temérdek: A szökevény.).

megy: *Megy a kocsi*, *megy a szekér* agyagér' (Népd.). *Megy a gőzös*, *megy a gőzös* Kanizsára (Népd.). *Megy a haja*. *Elment tőle a gyerek*. *Tüske ment a lábába* (CzF.).

siet: *Siet a kocsi*; a *folyók* a tenger felé *sietnek*. Sebes víz a *Garam*, *siet* a Dunába (Esztg. megy.). *Siet az óra*.

fut: Megszűnik a *hajó futása* (Ar. Kat. 3:296.). *Futó csillag* C. Mikor igen *futnak* az *csillagok*, szél leszen (CisG.). A következő példákban már részben megváltozott az uralkodó jegy s annyit jelent az ige, mint »gyorsan ellep«, vagy »olyan, mintha futna.« Magános *fa*, melyre *szőlő*, vagy egyéb fel nem *fut* (PPBl.). *Szélő vesszők futják* kívül házakat (RMK. IV. 135.). Bőr alját *el-futó* senyvedt *vízi-kórság* anasarca (PBBl.). Az *erec*, az *mellyekben* az *vér futkos* (Kár: Bibl. I. 630.) (Zrinyi I. 108. 171.). Piros *zinó vere* orcaian ala *fut* (VitkC. 81.). Innen egy lépés a metafora: *Elfutja arczát a pir*. *Elfutja a méreg*. *Híre futamodik*.

szalad: a *szán*, *kocsi*, *gőzös*, *hajó*, a *folyók*.

fekszik, *feküszik*: A malomban egymáson *feküsznek* a *zsákok*, *könyvek* *feküsznek* az asztalon, *fenyőszálak* a vízparton; *fekszik* a *vetés*. Tengerre *fekvő hegy*: promontorium (PPBl.). Ez *falw* *fekzen* wala az hegy oldalban. (ÉrsC. 78.) Czoda szép helyen Eger *vara* vagy on, az vöelgyre *fekszik* egy hegy orozaton. (Tin: Ének 136.). Előtte *fekszik a vidék* (Ar. Kat. 3, 293.). Homályos *köd fekszi* a szép vidékeket (Orczy: Költ Sz. 185.) Ez már átmenet a tropusba.

farol: A testrészek jelentésváltozásánál láttuk, hogy az igében levő testrész tárgyakra is átmegey, ehhez képest aztán: *farol a kocsi*, *szekér*, *szán*, *hajó*.

hajlik, *hajladozik*: Ezek a *fák*, melyek itten búsan *hajladoznak* (Vajda J. I. 96.). Ez még nem metafora, hanem csak a »búsan« határozó ad neki olyan színt, mert a fák hajladoznak valóban. »Én felém is *hajladozott*, mosolygott egy *rózsa*« (Pósa). Ebben is

a rózsa képes használata érezteti velünk a hajladoz-t átvitelnek. Azonban igenis átvitel már, amikor Arany azt mondja szintén fáról: Feketén *bólingat* az eperfa *lombja*. Vagy: Nagy *kolonc köszönget* a kút méla gémén — szintén hajladozásról. Különben a *hajlik*-ra is hozhatunk még fel példát, ahol már határozottan érzik a személyesítés: A *nap* kezdett vala *lehajlani*: *declinare* (MünchC. 129). A *nap* nyugovóra *hajolt* (Szondi két apródja.). A *nap felkel, lenyugszik*, vagy ugyanez a moldvai csángók nyelvében: *fel-szerked a nop, leszendül* (szenderül) a *nop*. A *nap elenyészik* és úgy, mint *el-hunyik* (GKat: Válts. II. 924). Adjuk hozzá még *alkonyodik, leáldoz a nap*, melyek csak más származékai az *alunni* igének, s akkor nemcsak határozott személyesítést, hanem Munkácsival együtt (Nyr. 10: 104,105) mitológiai nyomokat is látunk bennök.

karol: a *borostyán átkarolja a fát*.

ölel: *süveg öleli* fejét. El kies völgyet *hegykör öleli* (CzF.). Egész közeli szemléleten alapuló kép: *Átölelte az eget a szivárvány* (Népd.).

könyököl, könyöklík: Ezek a példák részben a korrelatív jelentésváltozáshoz (l. Wundt: Vp. I. 2. 452 sköv.) tartoznak, amennyiben az *ember* többnyire *könyököl*, élettelen *tárgy könyöklík*; szóval jelentés- és alakelkülönülés is forog fenn, de amennyiben emberi cselekvésről van szó, hozzánk is tartozik. Szellős fokán nagy fekete *ágyúk* lomhán *könyöklenek*. (Ar. Kat. 3., 287). A szt. Gellért *hegye* a Dunára *könyöklík*. A Dunára *könyöklő vártorony*. (CzF.)

eszik: *Eszi a cséplőgép* a gabonát. A *savak kieszik* a ruhát. *Rozsdaette* vas, fegyver (SzD: MVir. 20). Goromba *hevederrel* voltak által kötve, mely méllen a testbe *bé-ette* magát (Szeg: Aqu 43). Phagedaena: *Fekély*, vagy kelevény neme, melly a testben magát a csontig *béeszi*, fene (PPBl.). Orrát, ortzaiát *elette a frantzu* (Born: Préd. 218). Innen: *egye* meg a *rossz seb*, vagy a *fene*. Ezekben szemmel látható az evés eredménye. *Eszi* a szemem a *paprika*; itt már érzelmi asszociáció változtatta meg az *eszik* jelentését; végre *esz* a *méreg* már metafora, perszonifikáció.

harap: *harapó fogó*. A por emelte *tekék* ... a falba *harapnak* (Vörösm.: Eger II. 369), *harapózik a tűz*.

rág: Amíg érzékelhető eredménye van a rágásnak, addig az ige használatát nem tartjuk képesnek. A *rozsdá rágja* a vasat, a *savak kirágják* a ruhát; *nyavalya, betegség rágódik a testen*;

fene rágja meg. — Képesen használja Petőfi, mikor azt mondja: *a búbanat szivet rágó ürgefi.*

nyel: Különösen nyílásokról: *Elnyelte a barlang, a sír.* Minekelőtte tegedet *be nyéllyen a kút*, szannyad, bannyad bűnyedet (Lép: PTük. I. 342). Ilyenformán aztán: *elnyel a föld, a víz, a habok, a tenger.* Képes értelemben *Elnyelte őket az éj, a köd.* Az idő mindent *elnyel*, a háború sok pénzt *elnyel.*

iszik: az *edény*, ha vízbe merítjük. Vízet *elivó fazekak:* *bibulae ollae (PPL.). Itt már annyit jelent azonban, hogy: *felszív*, Az első értelemben áll még ebben: *Ívott a hajó*, repedtek a kötelek. hasadt az árbotzfa (Fal: T.É. 644). A másik jelentésben: *iszika a föld, a szivacs.* Ezek még valójában isznak, de a következő példa már a szórványos változások közé tartozik: De hisz a *nap* délfelé jár, a harmatot *felitta* már (Népd.).

fúl, fullad: A mécsből sírjába *fullada* (Vörösm. VI. 370). A *tüzes üszög* a vízbe *fulladt* (Hólyag, szalmaszál és a tüzes üszög).

hord: A *hajó, a koci* szemet *hord.* A *szél* havat *hord* az udvarba. Az *árvíz behordja* iszappal a földeket (CzF.).

hoz: a *koci* szénát *hoz.* A déli *szél* esőt *hoz.* De átvitel már: *Ez az év sok bajt hozott.*

üt: A *harang, az óra üt.* A rázuhant *gerenda* a földre *ütötte.* A forró *must kiütötte* a hordó fenekét. *Leütötte a mennykő.* *Ütő ér.* Egyik oldalát *megütötte a szél, megütötte a guta* (CzF.). Képes ért.: Az *ijedtség leütötte a lábáról.*

ver: *Ver az óra, ver a szíve*, alig *ver az ere* (CzF.). Egész úton *vert bennünket az eső.* *Elverte a jég a vetést, megverte a ragya a gabonát* (Embert képiesen.). A *szél elverte* a felhőket. Átv. ért.: *Leverte a fájdalom.*

kapál: *Lova ... hortyog, táncol, kapál, nyerít.* (Csok: Dor. 9 alul MK.) *Kapál a bika* az amfiteatrumban (Zrinyi II. 92). A szőrös *medve dörömből* és kőrmével *kapál* (ComJan. 38).

ráz: *Ráz a ló, a koci.* Észrevétlen *langy lehellet rázza* a faleveleket (Vajda J. I. 150). *Rázza a hideg.*

remeg, reszket: *Remeg a ház, a híd.* Suhog a szél, *remeg a fa* (Népd.), a *nyárfalevél, kocsonya.*

sikolt: *Sikolt a harci síp* (Czuczor), a *szél*; néha *sikít a tűz* is a kályhában.

sóhajt: Ez már különösebb cselekvése ugyan az embernek, de néha más is hallat egész olyan hangot, azért, ha metaforának

is vesszük, de mindenestre nem tartjuk túlmeréseknek az ilyeneket: Csak *szél sóhajt* a fákon át (Eötv.).

tüszköl: *Tüszkölt* szakadatlanúl, mint az utazó koldus boeszkora (Vör. VI. 380. A kecskebőr).

szól: Ha azt jelenti, hogy emberi hangot adni, akkor ide sorozhatjuk: *szól a puska, ágyú, orgona, duda, dob, trombita, harang, kolomp.*

hallgat: Éjten-éjjel, mikor a *lövés elhallgat* (Thaly: Adal. II. 119). A *muzsika is elhallgat.*

ásít: Voltaképen az emberi száj cselekvése, de joggal mondhatjuk minden nyílásról úgyszólván, annál is inkább, mert az *ásít*-ban benne is van az **aj* tű, amely nyílást jelent. Nem tartjuk tehát perszónifikációnak: a *barlang, bányabejárás, az ajtó ásít.*

alszik: Az ember elalvásánál a legjellemzőbb külső szemlélet, hogy a szem fényes része a pillák alatt eltűnik. Ilyesfajta fényesség eltűnésével jár a tűz elalvása, azért mondjuk s egy cseppet sem akadunk fenn rajta: az *égő gyertya, lámpa, fáklya, általában a tűz elalszik.*

pislog: A jellemző vibrálás, mint uralkodó képzet, megmarad: a kemencében már alig *pislog a tűz. Pislogó gyertya, mécs.*

néz: Uralkodó képzet, bizonyos irányban áll, bizonyos pont felé van fordulva: A *királyi palota a Dunára néz le. Az én ablakaim az utcára, a tieid az udvarra néznek.* Amennyiben pedig a nap nagy szemhez hasonlít, nem távolodott el az asszociáció ezekben sem: Rájok *néz a nap.* Fehéren, mint felhődarab, melyen *keresztülnéz a nap* (Ar.).

pipál: *Pipál* az öreg malom kéménye. Ebben nemcsak az eredmény, a füst, hanem a kémény alakja is segíti az átvitelt. Füstbokor itt és ott tapad az erdőre, Mint mikor a *hegyek pipálnak* esőre (Buda H.).

fütyöl: a *síp, a szél fütyöl. Golyóbisok* amint körültem *fütyültek*, véltem fülem mellett madárcák repültek. (Gvad: Pösty.) Az uralkodó jegy, a hang azonossága, nem változik.

fizet: Ez idei *búza jól fizet* (Adámi: Spr: 192). *Fizet, mint a köles.*

B) Nem emberi cselekvéseket s állapotokat kifejező igék.

Az ilyen igék egyénibb jellegűek mint az előbbeni csoport igéi, ennél fogva náluk az asszociáció útja nehezebb, úgy hogy nem mennek át oly könnyen más tárgyak tulajdonába, csak akkor, ha uralkodó jegyüket megváltoztatják, vagy ha az eredeti szemlélet köréből kiesnek; ámde mi itt azokat az igéket tárgyaljuk, melyeknél a változás az uralkodó jegyet nem érinti, csak kevésbé lényeges részletképzetek változásán múlik a jelentés megváltozása, következésképp az idetartozó példák száma az előbbi csoportéhoz képest kisebb lesz.

ágazik: első sorban természetesen a *fa*, de aztán minden, aminek előbbeni tárgyalásunkban ágat tulajdonítottunk. *Szarvai ágaztak* szélesen (Gyöngy: Cup. 38). Elágazik a *villa*, a *kereszt*. Szétágazik a *folyó*, az *út vége*, metaforikusan a *nemzetség*.

érik: Voltaképen bármiféle gyümölcsök érnek, ebbe az állapotba jut aztán a *seb*, *kelés*. Képiesen az *ember is megtérík*. Mikor *érik meg az eszed?*

fészkel: *Giskra* és *rablói* a felvidéki várakban *fészkeltek*. Az *agy* a koponyában *fészkel*. Átvive a lélekre: Egy örült *gondolat vert fészket* agyában.

forr: tkp. a *leves*, a *víz*, aztán *forr a must* is. A két szemlélet körülbelül megegyezik.

gyöngyözik: *Gyöngyellenek* tavasszal a *szőlőtők*. *Gyöngyözik* a *pezsgőbor*. *Gyöngyözik* a *homlok*.

gyúlad: a *seb* is valójában, a *szív* már csak képzeletben.

hasad: Többnyire a szilárd dolgokról mondjuk, de ugyanaz a szemlélet, amikor a villámtól *hasadnak a felhők*, *egek*. Napköltekor is *hasad az ég* a nap sugaraitól s arra mondjuk aztán képiesen, *hasad a hajnal*.

repül: Gyors menésről, különösen ha valami szárnyhoz hasonló is segíti a szemléletet. *Repül a nyíl* (tollával). *Repül a hajó*, a *sajka*. Csak úgy *repül* utána a sok *szalag*, *rongy*. *Repülnek a felhők*. Azonban legigazabban a *sárkány repül*.

száll: Hervadt *levelek szállonganak* (Vajda J. I. 150). *Szállnak a hópelyhek*. *Száll* a hegyre barna *felhő* (Vajda J. uo.). Latta teuzes *vylagossagot ewrya zallanya* menbelewl (EhrC. 61). Hozzád *száll sóhajításom* — már metafora.

Pillantsunk kissé vissza ezeknek az igéknek jelentésváltozására, úgy az emberi, mint egyéb cselekvést, állapotot kifejezőkére.

Előre jeleztük, hogy a perszonifikációhoz közel állnak s hogy a határt nem lehet egykönnyen megvonni az efajta jelentésváltozások és a perszonifikáció között. Itt is igyekeztem, amennyire lehetett, példáimat az egyes igéknél úgy csoportosítani, hogy fokozatosan menjenek át a személyesítésbe. A példák vizsgálatából a következő derül ki: Amíg az a testrészt vagy tárgyat nagyjából, szemléletileg megilleti az illető dolgot, addig jelentésváltozással van dolgunk (l. *áll, farol, karol, iszik; ágaz, fészkel, gyöngyözik*).

Amíg a cselekvés eredménye, hatása ugyanaz, addig nem tarthatjuk átvitelnek. (l. *eszik, harap, nyel, rág, kapál, pipál*.)

Amíg érzékeinkkel ugyanannak fogjuk fel a cselekvést, természetesen ugyanannak nevezzük is (*fütyül*).

Némelyek meg az emberi és más cselekvések között olyan általános jellegűek, hogy élettelen tárgyaknak igen könnyen tulajdoníthatók anélkül, hogy átvitelnek éreznők őket (pl. *fut, jár, jön, megy, ül, hord, hoz, aztán hasad* stb.), mert általános az uralkodó jegyük is: pl. *megy* általában helyváltoztatást jelent, szorosabb tekintet nélkül pl. a lábakra.

Vannak aztán különösebb cselekvések is (*repül, száll*), de ezeknek élettelen tárgyakra való átruházását rendszeren segíti a szemlélet, amennyiben repülő és szálló dolgoknak szárnyhoz hasonló részeik vannak többnyire, vagy pedig nem a speciális uralkodó jegy közvetíti a jelentésváltozást, hanem egy általánosabb, pl. *repül*-nél a gyors helyváltoztatás, *néz*-nél az arra felé való fordulás.

Ezekből a részletezésekből most már általánosságban ugyanazt vonhatjuk le, mint a főnevek jegyváltozás nélküli változásánál, t. i. amíg a szemlélet az uralkodó jegy megmaradása mellett ugyanazon a szemléleti téren mozog, amíg tehát nincs átvitel egyik érzékterületről a másikra (pl. látásról hallásra), anyagiról elvontra, vagy testről lelkire, addig csak jelentésváltozással s nem átvittel, illetőleg szabályos és nem szórványos jelentésváltozással van dolgunk.

II. VÁLTOZÓ URALKODÓ JEGYŰ ASSZIMILÁCIÓS JELENTÉSVÁLTOZÁS.

Már az állandó uralkodó jegyű jelentésváltozásoknál is észrevettük itt-ott, mikor a metaforához átvivő fokozatokat néztük, hogy az uralkodó jegy kezd megváltozni. Pl. a *láb*nál a támaszték képzelete volt az uralkodó jegy, de a *telek láb*jában már ez „alsó rész”-szé lett. A *néz* igénél pedig a szem képzelete kiszorult s a „valamely irányba való fordultság” foglalta el helyét. Az uralkodó jegy megváltoztatásával aztán a bevezetésben bemutatott képlet a következő lesz: $n \delta A - n \delta_1 A_1$. De ha a szavak eredeti és megváltozott jelentését összehasonlítjuk, azt találjuk, hogy valami közös elemök mindig van, bármennyire megváltozzék is a szónak értelme. Közös elem lehet több-kevesebb, egyszerű vagy összetett képzet. Jelöljük ezeket ε -nal, akkor a változó uralkodó jegyű asszimilációs jelentésváltozás képlete ez lesz $n \delta \varepsilon A - n \delta_1 \varepsilon A_1$. A jelentésváltozások e fajtájánál is természetesen ugyanazok az általános érvényű, mindig ható föltételek uralkodnak mint az elsőnél. Ezeket a föltételeket részben a tisztán asszociációval összefüggő változások körébe, részben az érzéki észrevételek körébe sorozhatjuk, röviden tehát belsőkre és külsőkre oszthatjuk. Az uralkodó képzet változásának tehát két oka lehet: belső, képzettársulási, vagy külső, észrevételi.

1. Az uralkodó jegyek változása asszociáció befolyása alatt.

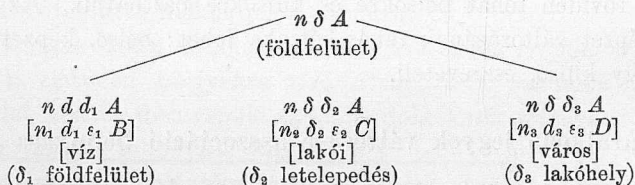
Ebbe a körbe tartozhatnak olyan szavak, amelyeknek előbbi jelentése elveszett, olyanok, melyeké nem veszett el, de határozottan elkülönült más jelentéseitől s végre olyanok, melyeknél határozottabb változás nem történt, de az uralkodó jegyük azon gondolatkapcsolatok szerint, melyekben vannak, mindig más és más. Fejlődés tekintetében ezek állnak legelől, ezekben szinte szemünk előtt folyik le az uralkodó jegy megváltozása, azért ezekből mutatunk be legelőbb néhány példát.

A) Jelentésárnyalatok.

Az ilyen asszociáció befolyásolta változás legközelebbi esete akkor áll elő, ha egy fogalom uralkodó jegye bizonyos gondolati összefüggésben alkalmi asszociációk folytán változik meg. Pl. *az állam és a nép, az állam és az egyház, az állam és az egyes, állam- és világpolgárság*. Ezekben a kapcsolatokban az államnak

mindig más és más a színezete, aszerint, hogy a vele szembeállított fogalom milyen természetű. A szembeállított fogalom nincs mindig kitéve, de a gondolatkapcsolat utal rá, s a tudat sötét háttéréből indukáló hatással van a főfogalomra, melynek eredménye aztán az, hogy az uralkodó jegy megváltozik annyira-mennyire. Pl. *föld* (erdboden): 1. Le-verő kos, sulyok, a mivel valamit a *földbe* vernek, PPBl. 2. Bebaronallya a *földet* (MA: Scult. 240.) 3. Mezze *földre* elbudostanak ő honnoktól (BodC. 12.). Ezekben a különböző gondolatkapcsolatokban a *föld* 1. talajt, 2. szántóföldet, 3. vidéket jelent.

Szorosan véve sohasem hiányzanak az ilyenfajta hatások; minden szó bizonyos esetben bizonyos színezetet kap, melyre környezete utal. Ezek a jelenségek némikép bemutatják nekünk a jelentésváltozást előállása pillanatában. Szemléltessük az előbbi példával a jegy megváltozását. Gondolatkapcsolatok helyett állítsunk szembe más fogalmakat, pl. mondjuk: *föld* és *víz*, bizonyos *föld* és *lakói*, bizonyos *föld* és rajta levő *város*. Mivel itt a δ uralkodó jegy változása még labilis, azaz mindig ugyanazon alapjelentés körül mozog, bontsuk fel egy állandó δ és több asszociative változó tényezőre ($\delta_1 \delta_2 \delta_3 \dots$)

A föld a vele szembeállított ([ ]) fogalmak hatása alatt ezeket fogja tehát jelenteni: 1. szárazföld, 2. lakóföld, 3. vidék, de voltaképpen mind a három annyi, mint földfelület, s pl. németre való fordításukra mégis más és más szó szükséges. A jegy ingadozásait $\delta_1 \delta_2 \delta_3$ mutatják.

A szavakban kifejezett fogalmak a szomszédos, velők kapcsolatban levő fogalmak hatása alatt többé-kevésbé mindig más és más színezetet nyernek, úgy hogy a szó ú. n. alkalmi jelentése mindig más és más, de még mindig közel jár az alapfogalomhoz. A szó örökös indukáló hatásoknak van alávetve a vele kapcsolatba kerülő fogalmaktól, azért a jelentésárnyalat lassan-lassan elveszti az alapjelentéssel való közös elemeit, míg végre csak nagyon kevés, vagy semmi közös képzetök nem marad s a jelentés valóban megváltozott.

B) Gyökeresebb jegyváltozás.

Az előbbeni csoportnál jobbadán csak az uralkodó jegy változott, a fogalmi tartalom nagyrészt változatlan maradt. Már a *földnek* is van olyan jelentése, mely az előbbi fejezetben földhozott árnyalatokkal nem állítható egy sorba, ez a *föld* globus jelentésben. Ennek a kérgét is földnek mondjuk, de már e kettőnek nincs annyi közös képzeleleme, mint pl. *szántóföld és vidék* árnyalatoknak, melyek mindketten földfelületet jelentenek. Ide tehát az olyan változásokat sorozzuk, melyekben többé-kevésbbé az egész képzettartalom megváltozott, főleg pedig az uralkodó jegy. Azért az árnyalatoknál alkalmazott képletet $n \delta \delta_1 A - n \delta \delta_2 A$ így módosítjuk: $n \delta A - n \delta_1 A_1$. Az árnyalatoknál egy fogalmat állítottunk szembe az alapfogalommal, amelyre amaz indukáló hatással volt, s jegyét megváltoztatta. Az egész fogalmi tartalom megváltoztatására azonban kevés volna egy ilyen vonatkozó fogalom, ezt már a vonatkozó képzetek egész sora lassankint idézi elő, azért képletezésükbe nem is bocsátkozunk, hanem áttérünk a példákra. Még csak azt jegyezzük meg, hogy mivel az asszociációk folyton hatnak, még a megváltozott jelentés is tudvalevőleg tovább változhatik és hogy a változásoknak fajtái is váltakozhatnak. Könnyebbség kedvéért különválasztjuk a főneveket, melléknéveket, igéket és határozókat.

a) *Főnevek jelentésváltozása.*

Első példánk változását ugyan egyéni akarat irányította, de láthatjuk belőle, hogy munkálkodik az asszociáció az egyénben.

alak: A régi nyelvben jelentette és a székelységben ma is jelenti 1. báb, baba, pl. Az esztelen gyermekeskék holmi bábon és alakon kapnak (Pázm: Pred. 974.). — 2. álarc: Ma holnap levonják az alakot artzádról (Fal: BE. 584). De befedte azt (Krisztinát) szemei előtt a titkoló alak (Kartigám. OlcsóK. 136). — 3. Kedveskedő megszólítás: Ne hadgy el ágyékomból származott szép alak. Dugonicsnál is mindig. Könnyű belátni, hogy az álarcból, melynek jelentése már általában 'külső' felé hajolhatott, közel álló asszociáció vezette Kazinczyt a szónak a mai jelentésben való alkalmazására, annál is inkább, mert már Wágn. Phras.-ban (1750) ez áll: Tisztességes szép alak, er ist von einer ansehnlichen Gestalt (456). Kazinczy először 1793-ban (Para-

myth. 39.) használja mai értelemben: Szelid volt szózatyús éneke, mint egész alakja (NyUSz). Az ő példája honosítja meg s ma már a régi jelentések (tájszólásokat kivéve) nincsenek a köz tudatban.

búcsú: Alakjai a régi nyelvben *bolczo*, *bulczu*, *búczu*, *bôczo*. Munkácsi török névszókkaal egyezteteti (Nyr. 18, 102), melyeknek jelentése 'engedély' jelentés körül mozog. Úgyhogy most már a *búcsú* jelentésfejlődése a nyelvtörténet adataira támaszkodva kb. így lenne: 1. *licentia*, *Erlaubnis*, *bocsánat*, *engedély*, *pl*.

Butsót adni, elküldeni: *amandare*. Med. Lat. Adtól-foguan mynidenyk erewmesben keruala *bolczot* (*licentia*) *alamyznaert* (EhrC. 83).

2. Engedély következtében való eltávozás, elválás:

Zent Ferencz akyraltul *bulczut vewn* (VirgC. 39). Csak kell immár *búcsút* vennem, mert nincsen immár kérésem (Thaly: Adal. 1:268).

Mai jelentésében mindinkább az elválásnál mondott jókívánság lép előtérbe, míg eredeti jelentésében a *bocsánat*, *engedély* képzete volt az uralkodó.

Egy nyelvtörténeti elágazása is van a *búcsúnak*; ez ugyan a következő fejezetbe tartoznék inkább, de már csak itt említjük meg. Ez az ág szintén a 'bocsánat'-féle jelentésekből indul ki, jelent *bűnbocsánatot*, illetve kiszabott büntetés elengedését, *pl*.

Buçu, kit mondonc bintül valo oldozatnac (GuaryC. 34). azután az érte való zarándoklást, *búcsújárást*, majd a *búcsú helyén végbemenő ceremóniát* jelenti. *Pl*.

Indította az népet és elintette az Romába Lorentumba való szarandok járástul és búczura menestől (MA: Scult. 957).

Végre, mivel a *búcsú* rendesen vásárral van egybekötve, jelent vásárt, s a népnyelvben nagyobbára ez a jelentés ismeretes. (MTsz.)

ég: Régi jelentése levegő volt, *pl*:

Engede neki mind ez negy fw alatok twz, viz, eg es fwld (VirgC. 36). A doctoroc aszt adác neki tanácsul, hogy változtatna az eget, hogy ot valami vy egből meg vyitana testet (Helt: Krón. 107).

Ezt a jelentését tükröztetik vissza még: *élő-ég*, *éltető-ég*, *levegő-ég* és *menny-ég*. Ez utóbbi összetételben még csak a mennyel kapcsolatban jelent *coelumot*, aztán magában is, végre már *levegőt* nem is jelent.

fortély: A német *Vortheil*-ből, mely előnyt, hasznót és az ennek elnyerésére használt praktikát, csinyt jelenti. A magyarban 'előny, haszon' jelentésben szótárainkban nem igen találjuk (Kartigámban sokszor pl. OlcsóK. 115, 124), hanem csak második, *machinatus*, *csiny'* jelentésében. Ebből a jelentésből fejlődhetett tovább a székelységben az értelme s lett 'csökönység' különösen lóról mondva. Pl.: Fortélyt vert belé: addig verte a lovat, míg csökönös lett. Fortély van benne. Fehér lova fortélyt kapott, véle az árokba ugrott. Fortélyos = csökönös. (MTsz.)

gyöp, gyöpü, gyöp, gyöpü: Török jövevényszó, első jelentése agger, septum, maceria, maceries. MA. damm, zaun, gehäge, gartenmauer PPB., szóval kerítés. Pl.

Gepwkben: in sepibus. NémGl. 256. Nem mehetek kyllyebe a zeoleo gypneel RMN. 2:314. Dolgodnak útyát árkollyák, gypülik (SzD: MVir. 19).

De mivel a földek közt a határ legtöbbször egyszerű gypszalag volt, a gypkerítés fogalma asszimilálódott ezzel a gypszalaggal, s vele együtt a szó is átment erre a fogalomra. Erről meg aztán nagyobb területekre is, melyek fűvel vannak benőve, végre magára a fűre. (V. ö. Nyr. 28:529 Zolnai.) —

Merész jegyváltozással van dolgunk a *halászat* szónál, pl. a *gyöngyhalászat* szóban az uralkodó jegynek, a hálnak, már semmi nyoma. (Vö. Sim. MNy. 327.)

hölgy: A menyétnek, hermelinnek legtöbb nyelvben úrnő, fiatal asszony, úrnőcske a neve, nálunk is mondják *menyét-asszony* (Mátyás Fl. Nyk. 3: 324), viszont az állat hölgy neve átment az asszony fogalmára. Az asszimilálódást a *meny* szó közvetítette, melynek egyik jelentése szintén 'fiatal asszony', a másik meg, menyét', *evét* analógiájára. (Vö. Sim. MNy. 342.) A *hölgy* hermelint jelent még ezekben a példákban:

Egh vonth aranyas kentes, ky ala meegh hewlget adok; aranyas hewlg suba (RMNy. 2:34). Ama szép fejről hölgyről írok; hogy ha mikor kergetői előtt szalad, ha sártra talál reá nem megyen (Pázm: Préd. 770. — NyK. 3:324).

Csak nőstény-hermelint jelent *hölgymenyét*. Ez az összetétel az átmenet a másik jelentéshez, a nő-höz.

hivatal v. *hívatal*: 1. accersitus C. vocatio MA. berufung, C. rufung PPB. Pl:

A 6 hivataljára jöttem: ipsius arcessitu veni PPl. Féléle wr istennek hywatallyára (ÉrdyC. 562. b.). A piaczon hivatalt váró ember (Szathm: Dom. 189).

2. officium C. beruf, amt, pflicht PPB. Pl.

Az isten megerősíti az Moses hivatalát czudackal (MA: Bibl. 1:51). Atyankfijának a felesége a kajmakanné szolgálatában vagyon mosóné hivatalban (Mik: TL. 14).

Az eredeti uralkodó jegy megváltozott s helyébe a többi fogalmi tartalom egy másik eleme, a hívás célja, lett az uralkodó, végre ma már alig érezzük az eredeti uralkodó képzetet, sőt a ,hivatás' jelentés mindinkább ,foglalkozás' színezetet vett fel, sőt a foglalkozás helye kezd már mindinkább előtérbe nyomulni.

jog: Teljes alakja Simonyi szerint *jovo-g vö. bal-og (Nyr. 25:52); eredeti jelentése bonus, rectus, pl.

Nyvla yokezeuel kebelebe es ada yog regulayat: avagy zenth Fereencznek evangeliumi regulayat (EhrC. 21).

Innen aztán különösen jobb kéz pl.

Meny zent Ferencznek yogyához, hogy algyon meg tekedet (EhrC. 23.). Hoğ ha te jog zemed meggonozbetand tegedet ved ki őtet es vesd el tetőlled (MünchC. 21. 22).

Mai értelemben legelőször Döbrenteinél fordul elő 1822-ben: az ahhoz való igaz jog (ius) nem tesz köztük különbséget. (Külf. Szinj. 2:226.) Aztán Stettternél (1832) és Jankovich Miklósnál (1834) találja Szily (NyUSz). Simonyi azt mondja, hogy a nyelvújítókat az idegen nyelvi analógiák vezették rá a mai jelentésre (pl. az ilyenek: *rechte Hand: das Recht; main droite: le droit; mano diritta: il diritto*; hozzátehetjük még tót *prava ruka: pravo*; oláh *mâna dreaptă: drept*), de azért a bonus, rectus alapjelentésből is kifejlődhetett volna a mai jelentés (Nyr. 25:52.). Tegyük hozzá, úgy ahogy a legtöbb nyelvben is elágazott ez a bonus, rectus jelentés s lett az egyik oldalon: jobb kéz, a másikon: jog. A nyelvújítóknak szóval nemcsak idegen nyelvek analógiája, hanem ugyanazon közeli asszociáció is dolgozott, mely a legtöbb nyelvben a bonus, rectus jelentésből a ius, iustitia jelentést létrehozta.

koponya, kaponya: Katona Lajos (Nyr. 19:422) megadja ennek a szónak eredeti jelentését is, amikor a NySz. kétes *kaponyag* szavát szembeállítja a *köpenyeg* szóval, melynek ,burok' jelentésével nagyon szépen összeférne a *kaponyag* szónak egy eredeti

,burok' jelentése. Éppígy a *koponya* is eredetileg burkot, kérget jelentett, ami kitűnik az *agy-koponya*, *fő-koponya* összetételekből is. Ebből a ,hég, kéreg' jelentésből fejlődött ki aztán az ,edény, jelentés, melyre a NySz-ban is találunk példákat. (Csigával, vederrel, avagy kaponyával meríts. Jan. Com : 115. Kantso, fwles kaponya : urceus C.) Az edényről a fejre való átvitelt támogatni lehet a magy. *kobak* (lopótök s abból készült edény) a lat. *cupa* (bödön) — német *kopf* és a latin *testa* (cserépedény) — a francia *tête* analógiákkal, továbbá azzal, hogy az emberi koponya pl. Herodotosnál és a germán mondákban is előjön mint ivóedény. Lehet, hogy az ilyesmi szolgáltatta az átvitelhez a segítő asszociációkat. Avagy az edény és a fej gömbölyűsége szolgáltatott okot az elnevezésre s ebben az esetben szórványosabb jelenséggel van dolgunk. E mellett szólna pl. a *kobak* tréfás alkalmazása a fejre. Legvalószínűbb azonban, hogy a haj, kéreg, tok-féle képzetek játszották a főszerepet ennél az asszimilációnál, már akár az edény közbenjárásával, akár nem, ami még egyszerűbb volna.

lábos, lábas: Tulajdonkép *lábos edény*, de az összetartozóság az edény képzeteit belevitte a jelzőbe s így lett jelentéssűrűsödés (Verdichtung: Wundt) folytán *lábos*. Eredetileg a láb volt az uralkodó jegye, de most már lábasnak hívjuk a lábatlan lábast is. Az oláh nyelvbe már ilyen értelemben ment át a szó.

nyoszolya: Eredetije az ó-szláv *nosilo*: vehiculum, lectica (Szarvas G. Nyr. 1:300). Ehhez közel áll a NySz-ban előforduló első jelentése, csak hogy nem kényelmi célra szolgáló hordó eszközt, hanem Szt. Mihály lovát jelent. Pl.

Thus yarwla ees illete az nozolyath, azok kediglen, kyk vizyk vala, megh allanak (WinklC. 293). Ebben az értelemben áll még: VirgC. 108, ÉrsC. 13, Mesés K. 42 stb.).

Másodszor fekvőhelyet, ágyat jelent, még pedig inkább ,rosszas nyoszoly'-át. (MA:SB. 152.) Azután mindinkább elvész fogalmából a komorabb jegy, vidámabbnak ad helyet, s menyasszonyi ágyat jelent. Valószínű, hogy a *nyoszolyó* (melyben a szókezdő *ny* hang asszimiláció útján keletkezett *nászoló, nászolyó* alakokból; Nyr. 12:489) szó hangalakja s fogalmi tartalmának képzetei is segítették a nyoszolya uralkodó jegyének megváltozását.

Megesik gyakran az is, hogy egy más fogalom képzettartamához asszociálódik egy szóképzet, melynek képzettartalma nem is állott tisztán a köztudatban. Mutatja ezt pl. az olaszból átjött *pálya* v. *pállya*. Ez a szó az olasz tornajátékokkal jött be hoz-

zánk. Származik az olasz *palio*-ból, az pedig a latin *pallium*-ból, mely díszköpenyt jelent. Ez volt a versenyfutás díja. *Correre il palio* = palliumért futni. *Palio*-futásból lett a magyar pálya-futás, melyben a magyar nyelvérzék az első tag homályos tartalmát a megfutott úttal asszimilálta. (Vö. Simonyi MNy. 97.)

spék: Eredetije a német *speck*. Nálunk sajtóságon csak a sütni való hús megszalonházására való szalonacsíkot jelenti. (Simonyi MNy. 97.) Pl.

Lúd fejr ispékkel, lúd sárga ispékkel (Radv: Szak. 78). Hozzá fogott a szakátsné a sodar főzéshez, szarvas húst is sűtvén, látott az espékhez (Gvad: FNot. 129).

A szalonna képzetét mindinkább kitúrja aztán az uralomból a szúrás művelete s ennek a révén kerül aztán a spék elnevezés arra a vékonyra faragott hegyes fácskára, mellyel a hurkabél végét bespékelik, bekötik. (Vö. MTsz. Tata vidékén.)

váz: Régi jelentése ,rém, madárijesztő. Közelfekvő asszociáció vitte rá Barcafalvit, hogy a sceletumot *csontváznak* nevezze (NyUSz.). S azután épen az asszociáció útjának könnyűsége folytán igen hamar asszimilálódott a szóképzet az új fogalommal.

b) Tulajdonságnevek.

bitang: Szarvas szerint (Nyr. 11: 145) visszavihető az újfném. *beutung*-ra. Melich megtalálta a közelebbi mását egy dial. német *bitung* illetve *bütung*-ban (24: 64). Ennek megfelelőleg a magy.-ban is első jelentése: préda, pl.

Megh yzóm es megh fogom, megh oztom az bytangot (JordC. 41). Mykoron nagy nyereséeggel haza yettenek volna es az bytangot oztany akarnaak... (ÉrdyC. 389). Tizedeket es adot Abraham patriarcha az bitangogbol (Kónyi: SzPál 434).

Változásának az útja azután ez: préda, prédára bocsátott — uratlan, gazdátlan — csavargó — naplopó — mihaszna, semmiházi (Szarvas: Nyr. 11: 145). Az ,uratlan, gazdátlan‘ jelentésből sarjadjik ki a ,fattyú gyermek‘ jelentés (Székelyföld. MTsz.). Első jelentésének a még főnév ,préda‘ jelentésnek tovább fejlődése a ,steuer, lösegeld‘ jelentés, ahol a segítő körülmény az lehetett, hogy az még meglehetősen erőszakosan hajtódott be. Pl.

Nazur bek urunknak fizettem bitangot 200 ft. (Mon: TME. I. 207) stb.

házsártos: A házsárt nevű kockajáték és neve, mint Császár Károly (Nyr. 11:569.) kifejti, franciából jött hozzánk a német útján az Árpád- és Anjou-korban. A magyar *házsártos* tehát eredetileg kockajátszót, aztán színjátékost s gladiator-félét jelentett pl.

Hásártos mester: lanista; főhásártos: archimimus MA. Az hasartosok Capuában és egyéb városokban elosztattatnak: gladiatoriae familiae (Decsi: SallC. 22).

Mivel pedig az ilyen kókler népségnek, különösen a szerencsejátékosoknak, valósággal kirívó uralkodó jegye a civakodás, a szóképzetet is magának foglalta le s így jutott a házsártos mai jelentéséhez.

ildomos: Budenz (NyK. 20:147) ennek a melléknévnek alapszavát **ildom*-ot (mert a mai *ildom* újabb elvonás) a mandzsui *ildamu*-val egyeztetni s alapjelentését fürgé-ben állapítja meg. Szinnyei aztán a *ildomatlan* (idomtalan) jelentésére való hivatkozással így fejleszti tovább: fürgé, életre való, okos. Ez utóbbi aztán a mi szavunk első jelentése, pl. Legetec *ildomosoc* (prudentes) miként kefec (MünchC. 37.) stb. A Nyr. 1884. évf-ban (13:186.) .. á .. r .. megütközik azon, hogy újabb időben az *ildomost*, ezt a felújított régi szót, *illedelmes* értelmében kezdik használni s a következő példát hozza fel: *Ildomosak* az erdélyiek, Kemény nem sértett meg senkit soha. (Bp. Hirl. 1884. 19. sz.) Aztán utána teszi, hogy ez a használat hasonló hangzás szülte tévedés eredménye. Megvallom, hogy én pl. a régi jelentést már nem is tudtam s nem mondanám az *ildomos* jelentésváltozását hasonló hangzás szülte tévedésnek, mert az *illedelmes* itt úgy szerepel az *ildomos* mellett, mint más indukáló fogalmak, melyekkel az alapfogalom gondolatkapcsolatba juthat, sőt hasonló hangzásánál fogva még erősebb a hatása, úgyhogy észrevétlenül s igen gyorsan hathatott asszimilálólag az *ildomos* fogalmi körére. Megkülönböztet sem nagy az ugrás, okos'-tól az *illedelmes*-ig. Ballagiban már benn is van a 2. jelentés: a jelen társadalmi műveltség kívánalmainak megfelelő.

kacér: Ezt a szavunkat Szarvas Gábor fejtette meg (Nyr. 6:387.). Származik a görög *κάταρος* tisztából, t. i. így nevezte magát a középkorban Németországban egy eretnek szekta. A katolikusok persze tudatosan szinte az ellenkező jelentést diktálták a szóba. A német *katzer*, *ketzer* tehát hozzánk már

„sodomitá” jelentésben jött át. Egy I. Lajos királynak tulajdonított tiszti esküben ez a passzus jön elő:

Magul magod úgy ne szakadgyon, hogy vrunknac Laios királnac való hiueseg tartasodra minden oruot, toluait gyilkost, kaczeret, ember étetöket, buösöket, baiosokat, ház egetöket, szentegyház töröket, fél hiten valot igazan megmondad es kiadod. 1350.

Amint látjuk, itt a *kacér* oly társaságba került, hogy eredeti jelentésének ellentétjét is messze meghaladta. Ekkor megfordul vándorlásában s a következő példákban „tisztátalan”-t, „bujá”-t jelent.

A veréb oly katzer, hogy huszszor egymás után meg nőszhetik. (ACsere: Enc. 216.) Kaczér mén-ló. (KrucB. 13.)

Újabban mindinkább enyhül a jelentése nemcsak a köznyelvben, hanem a népnyelvben is pl. Dunántúl: szerelmesen enyeleg: *kacérozik*, Szatmárban pedig *kacér* a. m. víg (MTsz.). Szóval lassanként valami kedves dolgot fog jelenteni. S ha az embereknek még soká fog tetszeni a kacérság, lehet, hogy még visszakapja eredeti jelentését. Minket ez a példa különösen azért érdekel, mert jegyváltoztatásánál mind a két főtényező, a művelődési viszonyok s az asszociáció is, szerepel. Nálunk már csak az asszociáció, azért vettük ide.

nevezetes-ben kezd már homályosulni a *név* képzete, de még nincs ott változásban, ahol a latin *nobilis*, melyben szintén benne van a *nomen* s eredetileg „neves”-t jelentett.

öreg: 1. grandis C. magnus MA. gross PPB.

Öreg zemey (ÉrdyC. 507). Nagi *öreg*h kek zeme es fenies vala (CsomaC. 55). Egi arany lancz, eöreg, kyben wagony zaz arany forint (RMNy. 2:198). Bóldog asszonyinak ezüstből öntött nagy *öreg* ábrázattya (Pós: Igazs. 2:596). Ha ezt meg tudnánk utálni, mindgyárt *öreg* lépésekkel mennénk előb a jóban (Fal: NA. 170).

2. senex, agg, vén PPBl. alt PPB. — Az asszociáció útját körülbelül ezekkel a szembeállításokkal lehetne jelezni: *öreg* (nagy) és kicsi; *öreg* (nagy) és fiatal, *öreg* (felnőtt) és fiatal, *öreg* (korosabb) és fiatal, *öreg* (vén) és fiatal.

c) *Igék.*

apol, *ápol*: Ennél az igénél nagyjából alaki és jelentésbeli elkülönülést tapasztalunk, tehát a korrelatív jelentésváltozások közé tartoznék, de az elkülönülés a nyelvtörténet s a népnyelv adatai szerint nincs pontosan keresztülve. Régente „sókol”-t

jelentett, mostanság az *apol* a tájszólásokban inkább 'csókol,' (de néhol 'ápol' is annyi), az *ápol* pedig többnyire 'gondoz.' A jelentés-fejlődés különben világos.

el-árul: 1. vendo; verkaufen. Pl.

Arold el mendenedett (EhrC. 6). Erekeegheket elarwlaak ees zeghenyeknek oztogataak (ÉrdyC. 170.) Joseff elaroltatek: venundatus est (KulcsC. 151).

A következő fok lenne: pénzért elárulni olyasvalamit, amit nem volna szabad. Végre a pénz képzete kivész a többi képzet közül s lesz a jelentés: titkot elmondani, elárulni.

garázdálkodik: rixor C. tricolor, jurgor MA. zanken, hadern PPB. Pl.:

Vayha értelmek lehetett volna az phariseusoknak az ő szombattyokról, nem garázdalkottac volna Cristussal (Born.: Evang. IV. 5:136). Adna Isten, hogy mikor utzákon heverő vagy garázdálkodó részeket találnának, a pelengérnél jozanitanak meg (Pázm: Préd. 236).

A civódás, rendetlenkedés nem ritkán lopással is jár, újabban, ez a fogalom is kezd belopózkodni az ige tartalmi körébe, így hát körülbelül ez kezd lenni az értelme: rendetlenséget csinál, miközben valami el is tűnik. Pl. Ki garázdálkodott itt? Ebben már nincs civakodásról szó.

mulat: Ez az ige a *mul-* töből való, mely tő a rokon nyelvek bizonyága szerint (mord. *mole-* gehen, vogK. *mul-* vergehen; Budenz MUSz. 636) a. m. megy, elmegy. Különböznél nyelvemlékeinkben is előfordul még ebben a jelentésben, pl. Muluan Galileabeli tengermellől, lata Simont: praeteriens (MünchC. 72.) stb. Így aztán: az idő *múlik*, ebből az időt *elmulatni*: elmenni engedni, eltölteni. Pl.

Vtanna valo hwz eztendőt wr istennek zolgalattyaban mwlatata (ÉrdyC. 571 b.). Heába valo dolgokban mulatta ideyét (Vás: Can Cat. 270).

Azután az időjelzés elhagyása nélkül is használjuk ebben az értelemben pl.

Oth mwlatath vala: illic demorabatur (JordC. 631.) azaz ott töltötte az időt. Azok bolondságok, de mivel nem ide tartoznak nem mulatok rajtok (Pázm.: Luth V. 260.), nem töltöm velök az időt.

Ha végigmegyünk a NySz. példáin, alig találjuk az idő eltöltését rossz értelemben, de meg különben is, akinek ideje múlik, aki marad valahol, annak ideje rendesen jól is múlik,

azért az ige értelme egész könnyen átmehetett a ‚delectari, sich unterhalten‘ jelentésbe. Szóval mi itt fokozatos fejlődést látunk, míg a logikai jelentésen, amely nem annyira a folyamatot mint inkább az eredeti és a megváltozott jelentés közötti logikai különbséget nézi, ebben az esetben pl. metonimiát lát (Vö. Simonyi: MNy. 341). Miután ugrásszerű átvitel nem forog fenn a jelen esetben, azért ami a logikai osztályozásnál metonimikus átvitelek közé került, azt mi itt soroljuk fel, a szabályos jelentésváltozások körében. Mivel pedig egyoldalulag jó értelemben használtatott az ige, vehetjük jelentéssűrűsödésnek, mely Wundtnál külön fejezet.

d) *Adverbiumfélék.*

azonnal: Sokszor hallottuk már, hogy ez elhomályosult összetétel, eredetileg *azon-helyt*, jobban mondva *azonhelt* s az illeszkedés megtörténtével *azonnalt* (M. Levelest. 291., *azonnat* NyK. 2:312). Végre a *t* rag elenyészett. Ránk nézve azért fontos, mert eredeti ‚hely‘ uralkodó jegye elhomályosult s az ‚idő‘ lépett helyébe. Ez természetesen nem ritkaság, hisz így lett a legtöbb időhatározó. Az átmenet igen egyszerű: azon a helyen, azonnal.

bátor, bár: Az óhajtó mondatokban határozóul s a megengedőkben kötőszóul használt *bár* a *bátor* szónak összevonása. A *bátor* pedig ragja vesztett határozó (*bátor-on*). A kötőszóul szolgáló *bátor* a melléknévnek ‚securus, tutus‘-féle jelentéséből indult ki, a régi nyelvben még kiérzik belőle, de a mai *bár*-ból (meg *bátorból*, mely néha ma is előjön) már nem igen érezhetjük ki a régi értelmet (l. Simonyi: A m. kötőszók 215. a *bár*-ról).

hevenyében: Régi jegyének elhomályosulását tüntessük fel néhány példával.

Bemenenec Izboethnec házaba midőn a nap leg hevenébe volna (Helt: Bibl. 2:185). Nem akarja szerelmét hozzá illy hevenyébe ki-mutatni (Kónyi: VM. 7). Az ember szerencsétlenségének hevenyében nehézen vészen vigasztalást be (Kisv: Adag. 215). Azon hevenyében, hogy fiát vérében látta, el fordult tőle (Fal: TÉ. 640).

A ‚hő‘ uralkodó jegy lassan elhalványul s a szó jelentése: rögtön. Újabban módot kezd kifejezni s szinte annyi mint könnyedén (Vö. *hevenyész*: hirtelen, könnyedén tesz vmit).

mellett: Már ennél sem jut eszébe a nem nyelvésznek, hogy *mell*-lel függ össze; *mellettem* tulajdonképen a. m. mellemen, de lassankint viszonyszóvá lett. Ugyanez történhetett s körülbelül

a mi *mellünkkel* egy gyökérből sarjadzott pl. a finnmarki lapp *miel-d-am* mellettem (*mielg* mell), *balga miel-d* a gyalogút mentében (Simonyi: M. Hat. 2:79).

révén: Eredeti lokális jelentése elhomályosodott s most többnyire a cselekvés eszközét, útja-módját fejezi ki. Lehr A. a M. Nyelv II. évf.-ban kifejti, hogy a nép mindig valami olyan dolgot fejez ki vele, 'amely nem nyilvános, rejtett, titkos, alattomos, fortélyos, amely meg nem engedett, nem helyes, tilos, bűnös.' Tudjuk, hogy az efajta dolgoknak a révek a régi betyárvilágban valóban eszközei voltak, nem egy bűnös dolog szála vitt a réven keresztül, vagy szakadt meg benne. A régi révek képzetével nem egy rejtett eset lehetett asszociálva s ez magyarázza meg a *révén*-nek módhatározóvá válását s különösen jelentésének speciálódását.

után-ban sem érezzük az *út* szót, pedig annak személyragos és -n ragos alakja (kifejtve l. Simonyi: MHat. 61. stb.).

Általában a legtöbb kötőszóban, névutóban, sőt ragban is ilyen jegyváltozással járó jelentésváltozást tapasztalhatunk. Simonyi Zsigmond megfelelő munkáiban természetesen más céllal és szempontból mindenütt rámutat ezekre a változásokra, azért részünkről — azt hiszem — elegendő volt itt ezt a néhány példát bemutatni, hogy Wundttal mintegy kijelöljük a helyét az efajta jelentésváltozásoknak.

*

Az asszociáció befolyásolta jelentésváltozásra felhozott példáink között, amint láttuk, igen sok volt a jövevényszó s ez természetes is, ezeknél a legkönnyebb az uralkodó jegy változása, mert a köztudatban nincsenek olyan pontosan kialakulva fogalmi körök, mint az eredeti szavaknál s így könnyen asszimilálódhatnak a szó más fogalmakkal. Az asszimilációnak — mint ennek a fejezetnek elején már megemlítettük — legtöbbször azok a gondolatkapcsok az okai, melyekben előfordulnak. A tárgyalás folyamán azonban azt is tapasztaltuk, hogy néha hasonló alakú vagy jelentésű szók is hatottak a jelentés megváltozására (pl. *hölgy*, *nyoszolya*, *ildomos*). A szó hallásakor ugyanis legtöbbször felötlik a hasonló alakú vagy jelentésű szó s ugyanúgy szerepel, mint az indukáló gondolatkapcsolatok. Az efajta jelentésváltozásokat, ha többet hozunk fel, természetesen külön csoportba foglaljuk, mint ahogy Simonyi Zs. is elkülöníti őket 'korrelatív jelentésváltozások' neve alatt (MNYelv.), de azért Wundt rend-

szerében az asszimilációs jelentésváltozások asszociáció befolyásolta jegyváltozású csoportjába fognak tartozni. Találunk ebben a csoportban olyan példákat is, ahol már külső észrevétel szerepel (pl. *házsártos*), de főképen mégis csak az asszociáció hozza létre az összeolvadást. A következő fejezetekben már inkább külső észrevételi tényezők irányítják a jelentésváltozást.

2. Változó uralkodó jegyü jelentésváltozás külső észrevétel befolyása alatt.

A szavak jelentését nemcsak állandóan, de lassan ható asszociációk, hanem az appericipiálás külső föltételeinek megváltozása is megváltoztathatja. A dolog természetéből folyik, hogy ez rendszerint gyökeresebb változás, úgy hogy az eredeti és megváltozott jelentésnek nagyon kevés, vagy semmi közös eleme nem lesz, ha ugyan egyáltalán megmarad az eredeti jelentés. Asszociáció működik itt is, csak hogy azoknak a gondolatkapcsolatoknak a helyét, melyek az előbbi csoportnál indukálólag hatottak az eredeti fogalomra, itt főként a külső észrevétel foglalja el, külső észrevételek hatnak a szóra, azok asszimilálják magukhoz a szóképzetet. Az appericipiálásnak ezek a külső föltételei sokféleképpen lehetnek, majdnem minden ide tartozik, ami appercepció tárgya lehet a külső világból, akár a természethez, akár az embertől teremtett kulturához számítjuk. Főként tehát művelődéstörténeti és kortörténeti folyamatok lesznek azok a külső okok, melyek a jelentésváltozást előidéznek.

4) Főnevek jelentésváltozása.

Már az előbbeni főcsoportnál is láttuk, hogy főnév, különösen tárgynév, változik legtöbb; könnyű belátni, hogy ez ennél a csoportnál még természetesebb, ahol a szemlélet viszi a főszerepet. De azért természetesen előjönnek itt elvontabb dolgok is, hisz azok felfogása is változhatik. Megváltozhatnak aztán egyes szokások, rokonsági kötelékek tárgulhatnak, szűkülhetnek, végül — ha lassan is nálunk — de változhatnak egyes közigazgatásba vágó dolgok, jogi és katonai elnevezések is.

a) Tárgynevek.

bálvány: Budenz azt tartja, hogy bálvány régenten olyan istenképet jelentett, melynek teteje emberfej, alja oszlop. Most már általában oszlopot s ilyesfélét jelent, pl. *kapubálvány*. A fej-

fán is valamikor ilyes szobrot érthettek Budenz szerint, míg most azt hinnők, hogy azért fejfa, mert a halott fejéhez teszik.

billikom ugyan nem volt tárgynév, de azzá lett. A német *willkommen willkomm* formájából való, mely már ott is üdvözlő és ilyenkor nyújtott serleget jelentett (Nyr. 16:180 Szarvas.). A magyarban tehát mindkét jelentés átvétel, sőt Szarvas szerint az első csak kísérletet tett a meghonosodásra. De mint kiváló példáját a műveltségtörténeti háttér hatásának a jelentésfejlődésre hozzuk fel, annál is inkább, mert többé-kevésbé tudatos lehetett nálunk is az ilyen pohár eredeti rendeltetése, amint ezek a példák is bizonyítják:

Káldy György 1636-ik évre: cum Ilmo D. Palatino et P Marco profecti sumus ad videndam arcem Fraknó, ubi et pransi sumus; datum ibi utrique nostrum bilikum ab Ilmo D. Palatino (Isten hozott jelentéssel). (Tud. Gyűjt. 1840. XII. K. 1. cikk. Prikkel M. Nyr. 23:522.) — Tegnap Homonnai uram küldte volt szolgait ide, én is megadtam nekik az billikomot, az magok ajánlása megvolt (RákGy. Lev. 81). — Őrül az Chontos Pál, hogy aztot meglátta, törököknek bástyáru! hangal kiálta: Ihon van az jól jűtt bilikom pohára (Zrinyi: A Syr 128). — Kik közt az billikom. Jól gyöttél! pohara Az asztalnál lévők közöl renddel jára; meg kellett innya, mert jó kívánság ára S Vépen ily vendéget szivesen is vára (Kőszeghy Pál: Epitalamium Bercsényi házasságáról 1695. 6r. 104. l. Prikkel M. Nyr. 23:559).

Ez a példa mutatja a billikom eredeti szerepét; később általában serleget jelent.

bolt: Körülbelül az olasz *voltoból* való (Nyr. 16:18); először boltozatot, majd boltozott kamrát s aztán mivel biztonság kedvéért ilyen helyen tartották az 'árosok' portékáikat, vagy mivel azelőtt a lakások, üzletek boltozottak voltak, lett belőle: boltozott üzlet, végre most már rajta maradt a nem boltozott üzlethelyiségen is a *bolt* elnevezés.

ecset: *es-ös-* alapigéből való eredete, mely 'tisztogat fésül'-t jelentett (Nyr. 12:58. Halász H.), a nyelvtörténet adatai s a MTsz-ban előforduló jelentései nyilván mutatják, hogy az *ecset* szó valamikor más fogalmat fedett mint most a köznyelvben; fésűt, illetve hajtisztogatásra való kefefélét jelentett. Azután másravaló kefefélét is pl. A ruházatot megsepertetnec *ecsettel*, sertés. fűsűvel (Com: Jan 114). A festészet népszerűsödésével aztán átment a festőecsetre az elnevezés az irodalmi nyelvben, míg a tisztogatásra szolgáló eszköz, maradt egyrészt a vele rokon *fésű*, másrészt a török eredetű *kefe*.

garas: Valamikor egy pénzdarab neve volt, most, aki még használja, 2 drb. 2 fillérest gondol rajta.

húr: Eredeti jelentése: bél. Pl.

Mykoron az ew teste taghya ymaran el eghet vona, meegh az ew bely es hwray ees alaa fyghnek vala (ÉrdyC. 204b). Felette szűk az hur bennünk, melyen lekéne takarodni, valami gyomrunkban vagyon (Hall: Paizs. 448). V. ö. még *tikhur*, *ludhur*: hühnerdarm, aztán *húros ember* = megszakadt, belejárós. Baróti: Kisd. Szót. (Nyr. 11:509); végre *meghúrolni* = disznóbelét megtisztítani (Mezőtur. Simonyi: M. Nyelv. 94*).

Csak az ipar haladásával, mikor a bélből sok mindent elő tudtak állítani s azt forgalomba hozni, akkor ment át a *húr* a ,saite' jelentésbe s ma már az első jelentését nem is ismerjük. Szintígy a *hurka* is először belet, belsőt jelentett (most is mondják pl. ha vlki megvágja az ujját s a hús kicsit kilátszik: kifo-lylik a hurkád), most meg inkább az ennivaló hurkát jelenti.

toll: Ide veszem ezt a példát is, mert mégis inkább művelődéstörténeti háttere van jelentésváltozásának. (Wundt az íróltollból való jelentéskéjlődés miatt veszi inkább az előbbi csoportba a *federt*, mert annak tovább fejlődésében tényleg inkább az asszociáció játszik közre.) Első jelentése ,madártoll', uralkodójegye ,röpülés'. Az írás elterjedésével először lúdtollal írtak, az első jelentés épségben maradásával lett tehát a tollnak egy másik jelentése is: ,íróltoll', uralkodójegye pedig az ,írás'. Az acéltollak divatba jövétele után aztán asszimilálódott a *toll* elnevezés ezekkel az íróeszközökkel is, holott ezeknek már a röpüléshez egyáltalán semmi közük. — Hasonlóképen a *tollkés*, azért *tollkés*, mert lúdtollat vágta vele íróltollnak s tollkésnek maradt most is, mikor már csak egyes külön emberek írnak lúdtollal.

b) *Absztraktabb fogalmak változása többnyire bizonyos szokások vagy azok változásának hatása alatt*

baj. Eredeti jelentése Kampf volt. Pl.

Erős Achilles bajra hitta vala (CsomaC. 38). Nossza jöjjön ki bajra: procedet agedum ad pugnam PPBl. Nagy bayt hadat kellett indítani az apostoloknak a satan orszaga ellen (Mel:Préd. 384). Zrinyitől ki-kérjünk hat fő-vitézt bajra (Kónyi: HRom. 108.)

A harcias idők letűntével azután, mikor a csatát tehernek találták, érzelmi asszociáció útján ,molestia, afflictio' Kr. lett a *baj* értelme. Innen átvivődött aztán a betegségekre is pl. *mi*

baja van? stb. A nyelvújítók aztán az ilyenfajta összetételekben is kezdték használni: *szembaj*, *torokbaj* stb.

báj: Mai jelentése ugyan egyéni eredetre, Bacsányira vezethető vissza (1835. NyUSz), de a babonának a műveltebb köz-tudatból való kivészése adott oly könnyen helyet Bacsányi közeli asszociáción alapuló jelentésváltoztatásának. Először a *bájol* igen hajtotta végre (1788) újítását. Az eredeti *zauberei*-t, *hexerei*-t jelentő szó különben a keleti törökségből, nem a szlávból való. (Munkácsi NyK. 17. — Nyr. 11:72).

parola: Az olaszban, ahonnan ered a. m. szó, adott szó, *dar parola* szavát adja (Körösi Nyr. 13:548). A magyarban is ezt jelentette a régi nyelvben, de mivel, ha valaki szavát adja, akkor fölcsap valamire (Nyr. 11:331) azaz kezét ád, azért aztán újabban *parola* kézfogást is jelent. Pl.

Hires fővezér Kleist, jól esmért engemet,
Nehány tsatázás közt kiáltá nevemet,
Parolára menvén, meg-fogta kezemet,
Főtől talpig nézte csekély személyemet.

(Gvad: Pösty. 10.)

Hát vitéz Hári bácsit,
Egy sem látja? Mindjárt parolát és pácsit.

(Garay: Obsitos.)

c) *Rokonságnevek.*

ángy: Voltaképen a testvérbátya felesége, glos, fratria. Azután most már a legtöbb vidéken távolabb álló bátyák felesége is ángy, ángyi.

anyós: Eredetileg — úgy látszik — nem jelölt rokonságot, hanem *matercula*, *anícula* (SJ.) volt a jelentése pl. Vén-anyós: *anus decrepita* (Com: Orb. 75. Bethl: Élet. 290). — Kr. *matercula*. A MTsz.-ban is: *Koros anya* (Balatonmell.). A népnyelvben legfeljebb, ha beszél valaki az anyósáról, akkor mond néhol anyós-t, különben más megszólítást használ. (Pl. Gömörben Nyr. 25:71). Legtöbb helyen azonban *napá*-nak említi a nép felesége illetve férje anyját. Az irodalmi és köznyelvben a *napa* szót kezdi kiszorítani az *anyós*, melynek tehát nemcsak az anyós-viccek rontották el a hitelét, hanem már eredetileg sem volt valami nagyon megtisztelő értelme, ami onnan is látszik, hogy megszólításnak nem igen használják.

após-nál egészen úgy áll a dolog mint az *anyós* szónál, *väterchen*-t jelentett. Pl.

Az *hatvan* esztendőös ember, öreg *após*: *senecio* (Com: Jan. 45). Nekem *após*, neked *kedig*, édes *lökköm*, *anyós* legyen nevünk (Thurzó: Lev. II. 231.)

Újabban a közhasználatban kezd az *ipa* szó birtokába lépni, de a népnyelv megszólításra ilyen értelemben aligha használja; a *palócok*nál pl. egymás *apját* a házások *ápám-uram* néven szólítják, de *ápóss*, *ápóssom* néven emlegetik (Nyr. 23: 69).

ará-t két jelentéssel látjuk a NySz.-ban 1. *sororis frater* [?] MA.³ MA.⁴ MA.⁵ der schwester bruder MA.⁵ Anyad *ara*: *avunculus* (Nyirkállai 1484. Kovachich, *Formulae Solemnnes* XIX). 2. *nurus* (*antiquitus*) PP. [*schwiegertochter*]. *Nurus*: menyem, menyed, *antique* *aram* PPl. — Simonyi Zsigmond a 2. jelentést (Nemzet 309 sz.) későbbi szótáraink félreértésének tartja; Munkácsi pedig a 2. jelentést is lehetségesnek tartja; azzal érvel, hogy az eredeti *vogulféle* „női ágon való rokon” egyik vidéken, „anyai nagybátya”, más vidéken, „meny, menyasszony” jelentésre szorítkozott. (Nyr. 19: 146.)

meny: A rokon nyelvekben lévő megfelelői is általában rokonsági kapcsolatot fejeznek ki, különösen pedig *nurus*, *schwiegertochter* a jelentésük. Nálunk is először ez a jelentése. Nehány nyelvemlékben előjön *menyasszony* jelentésben is pl. (BécsiC. 101. ThewC. 182). A XVI. század felé már „fiatal asszony” *menyecske* jelentésben is előjön. Jelentése tehát tágult. Mostanság azonban az utóbbi két jelentést említett származékai lefoglalták maguknak s így többnyire eredeti jelentésére szorítkozik, bár természetesen vidékenként változhatik a szó használata, így pl. Somogyban, Kún-Majsán (MTsz.) a bátya meg a néne mondja menyé-nek az öccse feleségét.

öcs: A rokon nyelvek, a nyelvtörténet adatai és a tájszólások arra vallanak, hogy eredeti jelentése általában „fiatalabb” lehetett. A köztudatban a *jüngerer Bruder* fogalmával van legjobban asszimilálódva, de a népnyelvben éppúgy mint a régi nyelvben húgot, fiatalabb rokont, általában fiatalabbat is jelent.

sógor: A sógor jövevényszó, régi, egyenértékese, elődje *süv* (Kalocsán most is *süv* MTsz., a szlavóniai nyelvjárásban a szintén régi *rér* jelöli a sógort). Barátkozó népünk kiterjesztette aztán nemcsak a házasodás útján szerzett legközelebbi rokonokra, hanem így szólít boldogot-boldogtalant.

d) *Közigazgatásba vágó elnevezések.*

apród: Eredeti jelentése parvus, klein pl.

Az apród fa talpon sétáló fraterék (Pós: Igazs. I. 588). Két rendbeliek, vagy öregek, vagy apródok (I. 2).

Azután gyermek a jelentése:

Ifiac es aprodoc: iuvenes et parvuli (BécsiC. 24. 56). Csak én dicsőséges uram tiszteleti általam az ő aprodiban nőjőn (MHeg: TOszl.² II. 189).

Mivel pedig uralkodók udvaraikban, nemesek udvarházaikban nemes gyermekifjakat alkalmaztak udvari szolgálatra, az eredetileg ,kicsit' jelentő ,apród' idők folyamán egész hozzánőtt az ilyen udvari nemes ifjú, fegyverhordozó fogalmához, ha nagyobb is volt már, mint a fegyverhordozó apród rendesen felserdült ifjú volt már. — Ebben a példában világosan látjuk mind a külső észrevételi, mind a belső képzettársulási okok hatását. — (Vö. *Gyermekek* szavunk a lengyelben apródot jelent.)

dézsma szavunk is bizonyos közigazgatási szokás maradványa. Miklošich szláv jövevénynek tartotta a magyarban. Melich (Szl. jövevényssznk II. 243) kimutatja, hogy közvetlen észak olasz-francia átvétel s a szlávságban magyar közvetítés. Származik természetesen a latin *decima*-ból. De a köznép így nevezte aztán a kilencedet, hetedet is, sőt később rossz emlékek hatása alatt nemcsak az ilyen ,alkotmányos költségek'-et hanem minden elszedett részt (vö. *dézmál*).

hadnagy: Valamikor nagy méltóság volt a katonaságnál. A NySz. és OSz.-ban ezek a jelentései: dux, ductor, ducator, strategus, dux belli, tribunus militaris s ma a legalsó tisztifokozat. Különben francia-német megfelelője *lieutenant* is hatalmasan ledegradálódott.

hajdú: Eredetét kortörténeti adatokkal megvilágította Takáts Sándor (NyK. 30: 348). *Hajtó*-ból származik s ,marhahajtó'-t jelent. Ez a foglalkozás nagyon fontos volt a XV. és XVI. sz.-ban, mikor a magyar marha kivitele virágjában volt. A hajtók a korviszonyokhoz képest fegyveresen jártak s háborús időben, mikor a hajtás megakadt, zsoldba szegődtek. Szapolyai idejétől fogva lassan külön katonarend vált ki belőlük. A nemzeti fölkelések idején szabad zsákmányosok s vitéz gyalogos katonák voltak. Rákóczi Ferencről tudjuk, hogy palotásajdúi, testőrféléi

voltak (Rák. F.: Lev. II. 34). A felkelések utáni időben ilyenformán alkalmazhattak aztán hajdúkat, vagy hasonló öltözetű, fegyverzetű embereket udvarházakban, hivatalokban eleinte tán védelemre, fegyveres szolgálatra vagy poroszlókül, azután békésebb idők következvén, hivatalszolgai minőségben vagy kiöltöztetve reprezentálásoknál. Így lett a valamikor rettegett hajdúból a lepecsételt megyeházi ajtót őrző nagy bajuszú bácsi.

ispán: Halász Ignác a német *ge-spann*-ból magyarázza Miklosich szláv egyeztetéseivel szemben (Nyr. 17:307). Az ispánságnak már a régi időben hivatalosabb és magánosabb jellege is volt. A várispánok a királyi birtokoknak őrei is voltak amellet, hogy prefektusai voltak az illető megyének. Tudjuk ezt a történelemből, de kiviláglik ezekből a példákból is:

Endre kiral Vatha yspannak kegyetlenseeegőt hagyot vala tenny (ÉrdyC. 398). — El vivék őtet es adak Poncius Pilatos ispannak (DebrC. 347). — A király erdejének ispannya: custos saltus regis (MA: Bibl. I. 427).

Később a praefectus és a custos más-más személy lehetett s az előbbinek utódai a fő- és alispánok, az utóbbinak pedig a mai schaffer-, kastner-ek (vö. Nyr. 16:164).

jobbágy: Az Árpádkori oklevelekben *jobbagiones* még a. m. optimates, ennek megfelelő a Szarvas G. etimológiája is (Nyr. 16:164) t. i. *job*-a jó középfokának teljesebb alakja + *gy* kicsinyítő képző, az apród *d*-jének mellékalakja. Később *jobbagiones* a várispánság alatt levő nemesek. Majd ezek közé nemtelenek is felvevődtek, innen van aztán, hogy csakhamar adófizető, szegény alattvalókat jelent a *jobbágy*, végre átment ugyancsak hamar a kifejezés a legalattvalóbbakra, a földhöz ragadt pórságra.

megye: Szlávból jött szó, azonos a *mesgyé*vel (Nyr. 11:319). Tulajdonképen tehát *mesgyét*, határt jelentett s jelent még ma is pl. Zala-, Somogy-, Vasban (Nyr. 25:418). Határt jelent még pl. ezekben a régi adatokban:

1055. Cod. Dipl. I. 390. megaia. Spinosa distinctio, quae vocatur mege 1237 (Cod. Patr. IV. 21). A szántóföldec megyeiben (MA: Tan. Előb.). Fűri pitpalattya is megszűnt a megyéken (Gyöngy: KJ. 129).

Az Árpádok kijelölték a várnak határait, megyéit, hogy a közigazgatást rendszerezzék, így lett a megye a. m. districtus, circuitus, comitatus (MA.) már az ő idejükben. Pl.

Ducis ministri qui in mega regis sunt, et regis qui in mega sunt ducis, ante comitem et judicem delitigent (Decretum Colomanni regis. Endlicher 352). — Zent Peter egyháza, kynek megyeyben lakozyk vala akkoron ez iffyu (DomC. 211). Az ő megyéjében, földi határában akar mely tisztviselő-is végezhet: in territorio suo (Com: Jan. 142).

Idővel annyira összekapcsolódott a szó a közigazgatási megye fogalmával, hogy a műveltebb köznyelvben az alaki elkülönülés úgyszólván teljesen végbe ment: *mesgye* jelent mesgyét, *megye* csak comitatust. Ez a korrelatív változás úgy látszik a népnyelvben is megtörténik nemsokára végképen.

miniszter: Az egyház útján jött be ez a szó hozzánk s a régi nyelvemlékekben egyházi hivatást, istentiszteleti dolgokban segédkezőt jelent. Veszprémben most is úgy hívják a ministránst (MTSz). Ezt a szót a hadnaggyal összehasonlítva megtiszteltetés érte, szolgából a közigazgatás egyik főtényezője lett. De az összekötő kapocs megvan: miniszter a király szolgája (Vö. Simonyi: MNyelv. 329).

B) Tulajdonságnevek.

cinkos: A régi nyelvben egyik jelentése 'játszó kocka', másik, 'a vele játszó'. Eredetére nézve francia, valami ötös játék volt, tehát: *cinq*ue, német *Zink*, magyar *cinkos* (Nyr. 11:448, 550). Mind a két jelentése ágat eresztett; kocka jelentéséből fejlődtek a következő tájnyelvi jelentések 1. sors. cinkost v. cinkust húzni: sorsot húzni pl. osztályrészre vagy katonasorozásnál (Székelyföld). 2. sorshúzás útján jutott osztályrész. 3. (k. b. a sorshúzással kapcsolatban) jegy, bárca. Ebből pedig 4. igazolvány. Ezek a főnévi jelentések a Székelyföldön keletkeztek (MTsz.) s szépen visszatükrözik a történeti háttér változásait. Fontosabb ránk nézve másik jelentésének tovább fejlődése, mert annak utolsó tagja az egész köznyelvben ismeretes. Az így fejlődhetett: *cinkos*: kockás — kockajátékos — csaló — bűnös — gonosztevő. Most már a viszonyok megváltoztak, a játék nem ismeretes. Rossz emléket hagyott maga után, a mai *cinkost*, melynek eredeti jelentése elfelejtődött, csak a nyelvtörténet mutat rá.

eladó lány: Az eladónak is kortörténeti háttere van. A régi időben ugyanis a vőlegény fizetett a lányért. Ibn Rosteh leírja az egész megkérési eljárást (Pauler—Szilágyi 173); nála a vőlegény apja ajándékot visz a lány apjának, azután megnézik a lány apjának vagyonát, ez egy batyura valót felköt a vőlegény apjának a lovára, aztán elmennek a vőlegényhez, megbecsülik a nászajándékot,

összehasonlítván a menyasszony értékével, s csak ennek elküldése után hozzák el a leányt. Az ajándék többnyire prémekből áll. Már Ibn Rostehnél is inkább kölcsönös megajándékozás a jellege a lány kiházásításának, mint eladás. Később valószínűen kölcsönös udvariassági forma lett, míg most már fordult az arány, a lánnyal adnak hozományt, de a lány mégis 'eladó' maradt.

fukar: Ennek a szónak a jelentésfejlődésére egyaránt hatással volt a történeti háttér és az asszociációs folyamatok. Eredetére Szarvas Gábor mutat rá (Nyr. 21: 574 és k.). A *Fugger* családnév-ből lett. A Fuggerek augsburgi eredetű család, a XVI. században a leghíresebb bankárok, állami haszonbérletők voltak. V. Károly megválasztatása állítólag az ő befolyásuk. A mi bányáinkat is haszonbérbe bírták az államtól (k. b. II. Lajos körül). Innen aztán *fukar* nálunk először: haszonbérlető. Ez a jelenség eddig szórványos jellegű, csak második fázisával lép a szabályos jelentés-változások közé, mikor t. i. haszonbérletből 'zsugori', 'uzsorás' lesz a *fukar* jelentése. Az összekötő asszociáció azon a kortörténeti tényen alapul, hogy az állami haszonbérletők hatalmas uzsorával dolgoztak.

gavallér: Az olasz hatások korában jött be hozzánk. Könyvelvi olasz eredetije *cavalier*. Az *i* kiesett (mint *attéd: a tied*) s ez és a hangsúly okozta az *l* megnyúlását (Körösi S. Nyr. 13: 50). Az olaszban lovast, nemest, előkelőt jelent, mert azok jártak főleg lovon, szóval lovagot. Ennek megfelelőleg a magyarban is k. b. ugyanaz a jelentése pl.: Ő felsége azt parancsolja, hogy azon feketés ezüst-fonalat fordítsa kgl-d a cavallerok tarsolyára és lóding-varratására (TörtT.² I. 198). Itt még többékevésbé lovast jelent, a következő példában már a. m. nemes úrfi: Eő felsége vadászni kiment az ordinantián levő gavalérok-kal, udvariakkal (Thaly: Rák T. I. 136). Jelent aztán előkelő viseletűt, bőkezűt, jól öltöztetett, végre kiöltöztetett, ficsúrt, mint pl., ha jól emlékszem, itt is: Gavallért pajzányan szolgálta öltöztette (Gvad: FN. 48).

C) Igék.

áld. Tény, hogy az ősmagyarok áldoztak. Bizonyságok erre nézve főként Herodotos, Anonymus, Sz. László törvénye (Decr. I. 22), aztán a Bálványos, Bálványkő, Hegykő (Igykő) elnevezések és egyéb bizonyítékok (Etn. V. 200, 306). Az *áld* ige első jelentése tehát a. m. áldoz, immolo. A Sz. László törvényével összhangzanak pl. ezek a helyek: Aldocut (Terminus 1193 Knauz).

Juxta quandam fossam quae vocatur Aldoucuth (Wenzel I. 135) stb. Kétségtelenül égő áldozatok értendők a következő mondatokban:

Velős áldozatokat aldok teneked, aldok teneked teheneket bakokkal (AporC. 13). Zerezyetek olthart, es algyatok ystennek ty tyztösseegtőketh es áldozattokat (JordC. 55) stb.

Szóval az *áld* első jelentése annyi mint: áldoz. Ha ehhez hozzáadjuk, hogy a rokonnnyelvi megfelelők többnyire többé-kevésbé tendenciózus mondást jelentenek, a jelentésváltozás közbeeső tagjául az áldomásnál elmondott jóakarató szavakat vehetjük fel s így lett aztán áld-nak mai, segnen' jelentése.

áldoz: Az előbbeniekhez képest a régi *áldoz* is más volt, mint a mai. A bibliafordításokban pl. ahol áldozásról van szó, az még többnyire véres áldozat, égő áldozat. A mai *áldozás*, az úrvacsora, pedig már csak képies áldozat. *Feláldozza magát valamiért* — ez meg már képes kifejezés.

Ezekhez képest aztán természetesen az *áld*, *áldoz* főnévi származékai is többé-kevésbé hasonló jelentésváltozásokon mentek át. (Az *áldomás* is 'áldozás' lehetett eredetileg.)

bájol: A régi babonás világban incantare, zaubern a jelentése pl.

Jol ellyŭnc czac az neuzetiuelis ez igenec: Jesus; vele ne baiollyunc se ne baluanyoskogyunc (Born.: Préd. 66). Bayiolo imatsagoc, Csuzrol valo bay (Born.: Préd. IV:805 a. MF.).

A babonákban való hit mindinkább alábbhagy s így az irodalmi nyelvben könnyen meghonosodott a nyelvújítók révén forgalomba került új jelentés, ami benne van pl. az *elbájol*-ban.

dézmál: Eredeti jelentése 'tizedel' pl.

Yay tynektek yras thwdok, kyk dezmallyatok az meentaath, kőmeenth (JordC. 428, 567). Őkeme hagyja meg dézmasinak, hogy az mi jobbagyinkat dezválja előbb (LevT. II:4).

Már az előbbi példából is kiérzik valami 'nem tiszta dolog'. S körülbelül a dézsmálóknak az a rendes szokása, hogy a maguk kezére dolgoztak, lehetett a közvetítő a dézsmál-nak a 'lop' fogalmával való asszimilálódásánál.

megigéz: Eredetileg varázsigékkel, de ez az uralkodó jegye a babonák korának lejártával eltűnt, most csak valaminek erős hatását fejezi ki az ige.

robotol: Alapszava a szlávból került hozzánk (Nyr. II:415); 'robotolni' voltaképen annyit jelent: szolgálni a földesúrnak bizonyos kiszabott köteles munkával. Ujabban irodalmi nyelvünkben

az az értelme: erősen vagy ész nélkül dolgozni. Pl. egész nap robotol. Vagy szépen visszatükrözi ez a példa is:

Azt a kis koporsót valami rossz ember
Robotolta össze, hideg, fásult szívvél
S mire sem gondolva, semmit sem érezve
Adta ki kezéből, mikor elvégezte.

(Jakab Ödön, Vas. Ujs. 1906. 7. sz.)

*

Ami ezt a külső észrevételi úton való jegyváltozást illeti, szeretjük azt mondani, hogy valamely szó uralkodó jegyét a hit, szokások erkölcsök, műveltség, rokonsági kapcsolatok, az állami, katonai élet változása, az emberi ügyességek fejlődése változtatta meg. Pedig ezek az említett tényezők csak az appericipiálás föltételeit változtatják meg s szorosan véve a jegyváltozást itt is asszociáció viszi végbe, csakhogy itt az asszociáció megváltozott külső észrevételi tényezőkkel dolgozik.

Ezek a műveltségtörténeti változások, ha szórványosabbak, Wundt jelentéstanában az ú. n. szórványos asszociáció útján való elnevezések között kapnak helyet. Ilyen pl. bizonyos fókig a *fukar*, *hárijánoskodás*, *Kún László szekere* stb.

*

Az asszimilációs jelentésváltozás jegyváltozással járó csoportjával általában szoros rokonságban van Wundt rendszerében az ú. n. jelentéssűrűsödés. Külső ismertető jele nagyjából, hogy a szó fogalmi köre szűkül. Belsőleg pedig éppúgy, mint az asszimilációs jelentésváltozásnál gondolatkapcsolatok közvetítik a jelentésváltozást, csakhogy a gondolatkapcsolat itt legtöbbször egyetlen szóképzet, amely az összefüggő beszédben az illető szóval nagyon gyakran jön össze pl. valamikor k. b. *lábás edény* ma csak *lábás*. Az edény képzeletelei egészen átmentek a lábás jelzőbe. Az ilyen mondattani sűrűsödésen kívül még olyankor is sűrűsődéssel van dolgunk, mikor valamely szónak egyik árnyalata nagyon gyakran fordul elő a használatban s ez lesz az uralkodó pl. *állat* azelőtt minden élő lény, ma csak animal.

Delbrück kifejezi hogy a sűrűsödést bele lehetne venni az asszimiláció jelenségei közé. Elvileg ebben nem is látunk semmi különösebb akadályt, mert a változást eszközlő szóképzeteket tekinthetjük állandóan ható gondolatkapcsolatoknak, de mivel az anyag nagysága, melyet az asszimilációs jelentésváltozás felölel, ígyis inkább csak példák bemutatására kénytelenített, azért nem vontuk bele a sűrűsödéseket is tárgyalásunk keretébe.